isnam taljić

MUHADŽIRI

isnam taljić

ZELENA KNJIGA

ratna proza

بسم الله الرحمن الرحيم

Bismillahirrahmanirrahim

PRIHOD OD OVE KNJIGE NAMIJENJEN JE BOSNI

B O S N A E

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna i sveučilišna biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

UDK 886.1/2-32-3

TALJIĆ, Isnam
Muhadžiri / Isnam Taljić; Biblioteka BOSNAE

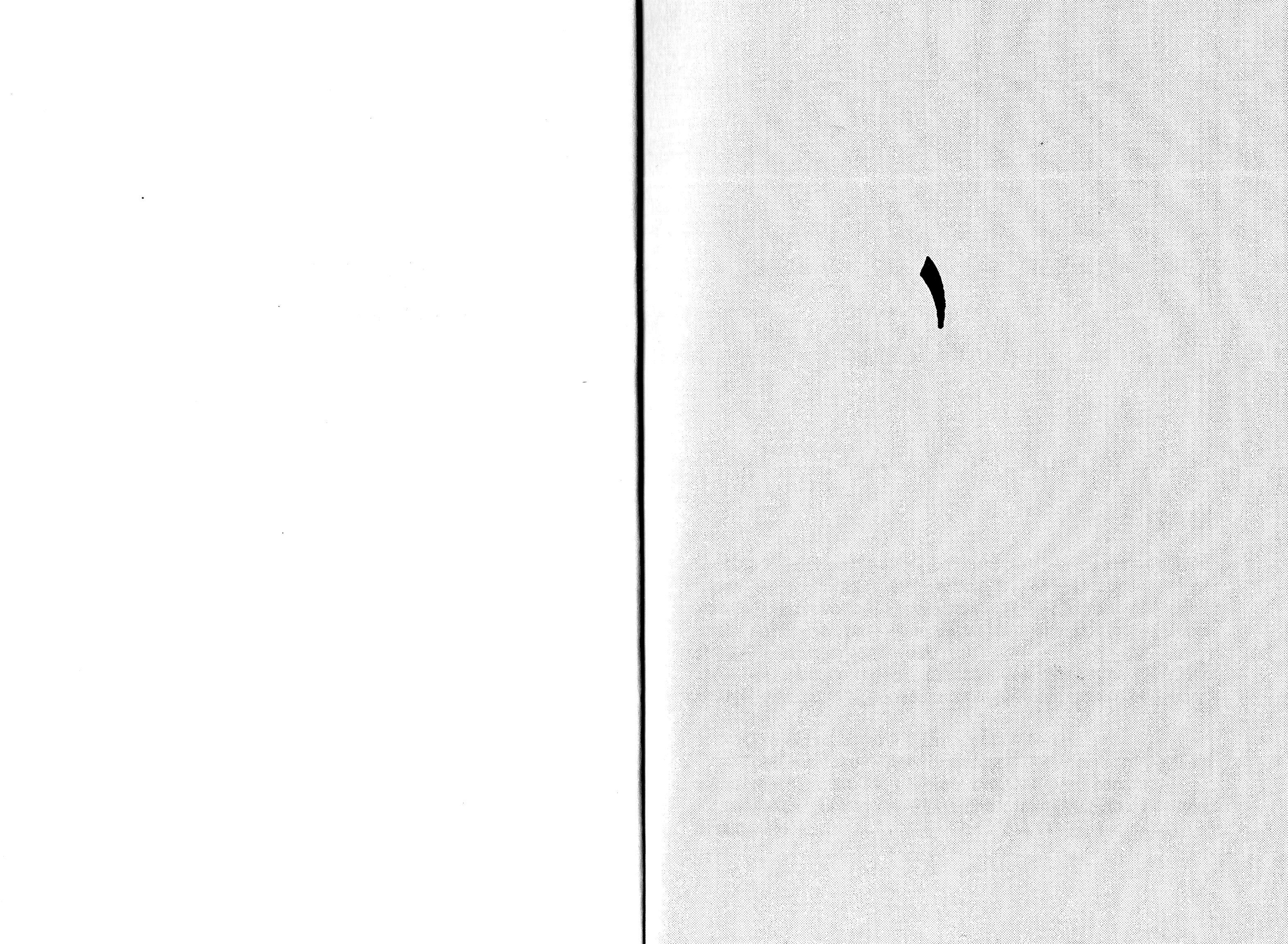
ISBN 86-319-0143-1/3

I S N A M   T A L J I Ć

MUHADŽIRI

ratna proza o Bosni

١

SRAM

Kad na slobodni teritorij bahnu Sejma, tiha i mirna cura iz grada, svi se obradovaše. Bezbeli! Svakom se spašenom radovalo, pogotovo još lijepoj djevojki. I koji je nisu poznavali, znalo se čija je, pa su se slagali s onima koji su je dobro znali - da je valjana i čestita.

Ali se, jednako radosti, zabezeknuše kad Sejma na izlišno pitanje kako se Srbi ponašaju u okupiranom gradu, odgovori:

- Dobro!

- Kako dobro, kako li ti što! - pobuniše se.

- Dobri, ne tuku! - potvrdi Sejma i dodade da ni po tijelu nejma masnica, što će, nasamo, dokazati pred ženama.

Nevjerica. Ali i to da je ona tiha i mirna, valjana i čestita, iz dobre kuće...

- Mora, onda, da si imala posebnu sreću. I da u logor nisi ni provirila... - ustvrdiše žene kojima je uspjelo izbjeći dok u gradu još nije bio ni ustrojen koncentracioni logor.

- Jeste. Bila je. Ja sam je vidio pred ženskim hangarom! - kaza Hasan, Mujagin, koji je, ni živ - ni mrtav, uspio pobjeći iz istog logora, pa je puna tri mjeseca proveo u bunilu i jedva se izvukao, a sada, i četiri mjeseca od njegovog bjekstva, uspjelo je i Sejmi.

Bi najedrila sumnja u muhadžirku, da cura, kao iz puške, ne potvrdi da je bila u logoru.

Helem neise. Ili je lagalo Hasanovo umrtvljeno tijelo ili su se krvnici promijenili, ili...

Desetog dana za njom, u selo dođe i Zejna, Sejmina starija sestra, sva izubijana i malaksala.

- Kako dobri, kako li ti što. Kao da dobra nikad nisu ni vidjeli. Kako se zamisliti ne može, muče. Tuku, gdje stignu. I siluju, samo da je žensko i da je naše. I šta sve ne čine!

- Ama, Sejmu nisu! - usprotivi se narod.

- Sve su nas, na oči nas ostalih. I moju su Sejmu. I mene su, ovu istu...

Čim doznade za Zejnin dolazak, Sejma briznu u pomagljaviju:

- Morala sam. Makar kratko bilo, morala. Znala sam da će opet neko, kad-tad, pobjeći, da će, iko-ikad, iz hangara sa ženskinjem ostati živ i da će se saznati, pa da, makar nakratko, sakrijem svoju sramotu.

Tako se razaznade da je Sejma iz logora pobjegla na čitav mjesec prije nego što se ukazala na slobodnom teritoriju. I da se toliko krila po šumi iznad sela, jela lišće i korijenje, patila se kao niko na slobodi, sve dok joj nisu prošli uboji.

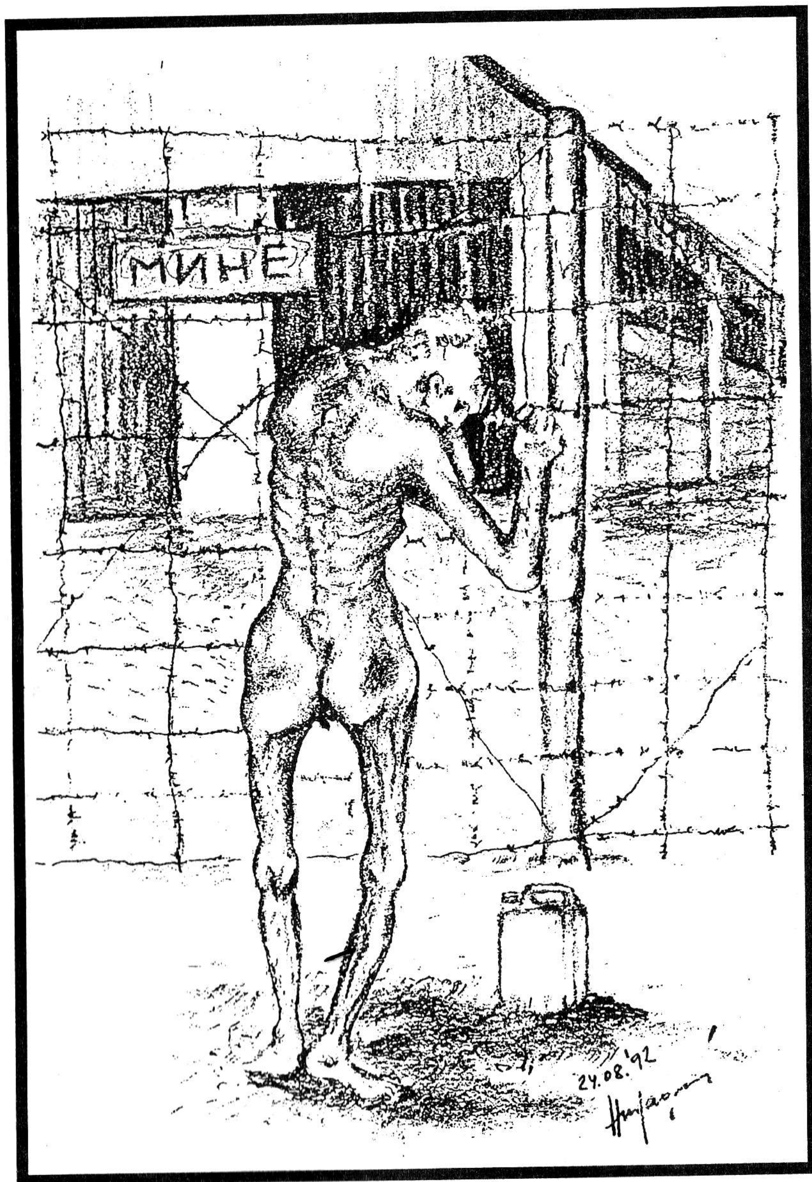
Putovanje prije smrti

Otac zapjenio. Iskolačile mu se oči. Duša mu na nos izlazi. I na nos. I na nos mu duša izlazi. Ali mu curi i kroz te šupljinice po koži, na spore, te, odakle dlačice niču i odakle se i diše. I odakle se i diše. Ali se i izdiše. Otimanje, strašna borba organizma prestaje. Grč se smiruje. Duša napušća tijelo. Otac umire.

Na moje oči.

Bože moj Dragi, Allahu Vječni, moj otac, na moje oči...

Dobro, kažem, nije dobro, ali dobro, kad je tako, dobro, da mu pomognem. Kažem, dobro je da mu mogu pokušati pomoči. Kako? Šamarom! Zadižem šaku. S mučninom, zadižem. Fizika organizma istrošena. Upirem zadnju moć. Ruka je u zraku. Bože moj Dragi, oca ću ošamariti!

Šaka bi se već i spustila. Obrušila po očevom obrazu. Šamari su brzi.

Brži su od misli da treba ošamariti. Brži i od munje. Ili ih i nejma. Ali je misao brža. I od munje i od šamara: kako ćeš, Esnafe, oca ošamariti!?

To meni moj melek? Moj zapisivač! Onaj s lijevog? Ili zdesnog ramena?

Kako ćeš, sine, oca ošamariti?

Desni ili lijevi? Zdesnog ili s lijevog ramena? Jedan me nagovara.

Onaj koji će pred Bogom svjedočiti o mojim dobrim djelima? Ili me onaj mami koji će svjedočiti i o mojim najprljavijim primislima? Mami me ili me brani: Kako ćeš, Esnafe...

Esnafe! Esnafe, kažem. Kažem sebi: Esnafe, ne može se oca ošamariti. Nećeš! I, bup. I, bup. Bez pljuska. Bez pljuske. Bup, još jednom.

Nisam ošamario oca. Nego sam ga štosom. Bokserom. Štocom, kako smo govorili. Govorili smo, kad smo se grohotom smijali, i štos i štoc, prepričavajući dječačke tučnjave. Gramatika? Nije gramatika. Pravopis? Ma, s oprošćenjem, nosi se, učiteljice davna, pusti me gramatičkog pravopisa - oca sam odalamio štocom, naštocio sam ga.

E, evo ga: opet se grči.

Prestao se grčiti. Bio se prestao. A ja sam ga, bokserom, je li, odalamio, iz sve snage što sam je mogao sakupiti. Kao da se prestao grčiti, kao da se bio - zauvijek - smirio, a sad se opet grči, u kratkim trzajima. Ubijam ga u smrti njegovoj.

E, moj babo. Desetero si nas. Nas osam: Sakib, Munib, Rašid, Esnaf, Rešid, Bego, Smajo i Šefik. Osam komada. I dvije curice. Neka si na nas osam zastao, pa počeo omahivati. Da nejmadnemo kraljevo, Titino unuče. Neka si devetu napravio Hašimu i desetu Aidu.

Opet moja ruka u zraku.

Zar na roditelja ruku podići?

Koji je to melek? Onaj koji bilježi moja dobra djela ili koji bilježi moja zla djela? Zar na roditelja rukom?

Odalamio sam ga. Opet. Oca. Još sam mogao toliko da pomislim da ga ne strefim po bubrezima. Da je bolje po rebrima.

To sam ga, sada, nogom.

Kako ćeš na roditelja podići...

Nisam! Dina mi i imana, samo sam ga čizmom.

Iz babe, to još vidim, ili čujem, ili samo vidim, iz mojeg babe se nešto ote. Izvandunjalučko krkljanje.

Tjelo mu se protrza i poče drhturiti.

Pričali su mi: mene su počeli samarati, boksati, nogirati. Sve naši.

Najveći moji dostovi.

Do Manjače nam je obojici uspjelo stići. Živi. Ja, bez gornjih zuba.

Otac, bez četiri-pet zuba, što u donjoj - što u gornjoj vilici, i sa tri slomljena rebra.

Od nas šezdeset u kamionu, ispod cerade, na ljetnoj pripeci u Sani, dok smo dva sahata čekali na pokret i još nas dva sahata vozilo, od nas šezdesetero - dvadesetosmero preselilo na Ahiret.

Zbog nedostatka zraka.

Ja sam preživio zbog slomljene vilice. Oca je među žive vratilo moje batinanje.

Hvatao se sumrak i tek započinjao naš život u srpskom konc-logoru Manjača.

Smrt je tek počinjala...

Travka

Pet mjeseci ranije, na Manjači:

Veljko razgoropađeni logorski stražar, svojem vršnjaku iz istog razreda osnovne škole, Feridu, nudi izbor:

- Ti možeš birati. Mi smo, takorekuć, svoji. Nismo svoji nikad ni bili, bože sačuvaj, ali se tako rekne. Nego, koje ćeš uvo da ti odsečem? Ti imaš pravo na biranje. Levo ili desno? Po volji ti...

- Koje?!
- Odgovaraj!
- Govori, đubre balijsko!
- Progovaraj!
- Pa ti budi dobar s njima...

- Čovek mu lepo ponudi, kao najrođenijem ili takorekuć, a on - ćuti...

Ferid, jednako, šuti.

Pljušte pitanja. I šamari. Udarci čizmom po slabinama sklupčanog tijela. Dok ne progovori:

- Oba!
- Šta!? - vrisnu četnik.
- Oba!
- Šta oba!?!
- Sijeci!
- Šta!?! - urlao je komšija Veljko.

Pet mjeseci kasnije, u Zürichu:

Veljko, ratni zločinac s Manjače, nudi jednu od svojih žrtava i komšija, Ferida, novim izborom:

- Šta god oćeš, samo naruči. Nemoj se, bre, ustručavati. Biraj! Volj ti pivo, volj rakija. Svoji smo. Mogu i ja jednom rundom da častim. Samo mi, opet, ispričaj ono kako si poranio ono jutro kad sam ti nudio da biraš uvo . . .

- Poranio, ja... - podriguje pijani Ferid, pa se zagrcnu od smijeha.

- Poranio da prvi iziđem iz hangara ne bih li ugledao ijednu travku u logorskom krugu da je preko noći izrasla, pa da je, ja, ugrabim popasti!

- E, jesil časti ti? - zacehnuo se i pijani zlotvor, pa grli Ferida.

- Jesam, časti mi! - podvriskuje pijani Bošnjak i grli bivšeg komšiju iz Bosne.

- Nikakva vam hrana, brate, bila. Pasli smo travu. Popasli smo što sunce nije spržilo. Pa, ja, poranio...

- I, šta ti bi da rekneš: oba, da ti oba uveta sasečem, šta?

- Pravo da ti kažem, nisam ni znao šta govorim. Načisto nisam bio svjestan. Zar da koža na kosturu može misliti, pogotovo kad mu još pružiš mogućnost takvog izbora. Samo mi se otelo. Otelo, to što je ispalo da sam rekao...

- E, jel, časti ti?
- Jeste, časti mi!
- Samo ti se otelo?
- Otelo...
- Nisi tako smislio, nisi tako mislio, nisi iskazao hrabrost? Ni prezir, nisi?
- Otelo...
- Časti ti?
- Časti mi.
- E, jebem ti taku čast! A moji mislili da si junak. Da si veći junak od mene. I da me se ne bojiš. Čuj ti: seci obadva uveta!? Zato su te pomilovali. Ama, nisu to oni što bi tebe milovali, nego da mene unize. Zavidili mi.

Bojali me se. pa, biva, našao se kostur da je veći junak od Veljke. pa, tebe da pomiluju, a mene da...

Pet minuta poslije, u istoj kafani u Švicarskoj:

Pijani Ferid, logoraš s pečetom Manjače, čvrsto prigrlio

pijanog krvnika Veljku, pa se čini da ga više ništa ne može odvojiti od njeg:

- Jel sve bilo tako, časti ti tvoje, Veljko?

- Časti mi moje. Ali nemoj da se sada ljutiš. Komšije smo! Feride, šta ti je, bolan?! Svoji smo. Ja sam ti života valjao. Šta bi bilo s tobom da te nisam pustio da biraš? Da sam ti, bez pitanja, odrezao ili jedno ili obadva?! Ej, ne stišći me! Sada bi ti bio ćulav. Ili da sam te, bez pitanja, zaklao? Moji mi ne bi ni riječi rekli. Ovako si i s oba uveta i sa švajcarskim stanom i pemzijom. A ja, šta sam ja postao? Fukljo, kao što sam i bio prije ovog rata. Na kraju me i moji oćerali. Kao da me sklone zbog zločina. Kao da sam ja jedini. Ej, bolan Feride, šta ti je?! Ma, to su oni zbog ljubomore na moja junaštva u logoru. Ej, nemoj. Ej! Ej, u tebe stan da se izgubiš po sobama. I para imaš, da piješ koliko ti na volju. A ja bih se ovde krio ko šugav pas da i ovde nisam udario na vas iz Manjače i da vi niste dobre komšije, pa me i čašćavate po kavanama. Ej, popusti. Rekao sam, ja častim. Mogu i ja jednu. Ja sam zakrklj...

Zakrklja Veljko i tijelo mu se, neočekivano prebrzo, prestade koprcati, što pijanog Ferida napokon odvoji od njeg, pa gadljivo, o kaput, otra šake s napregnutim prstima.

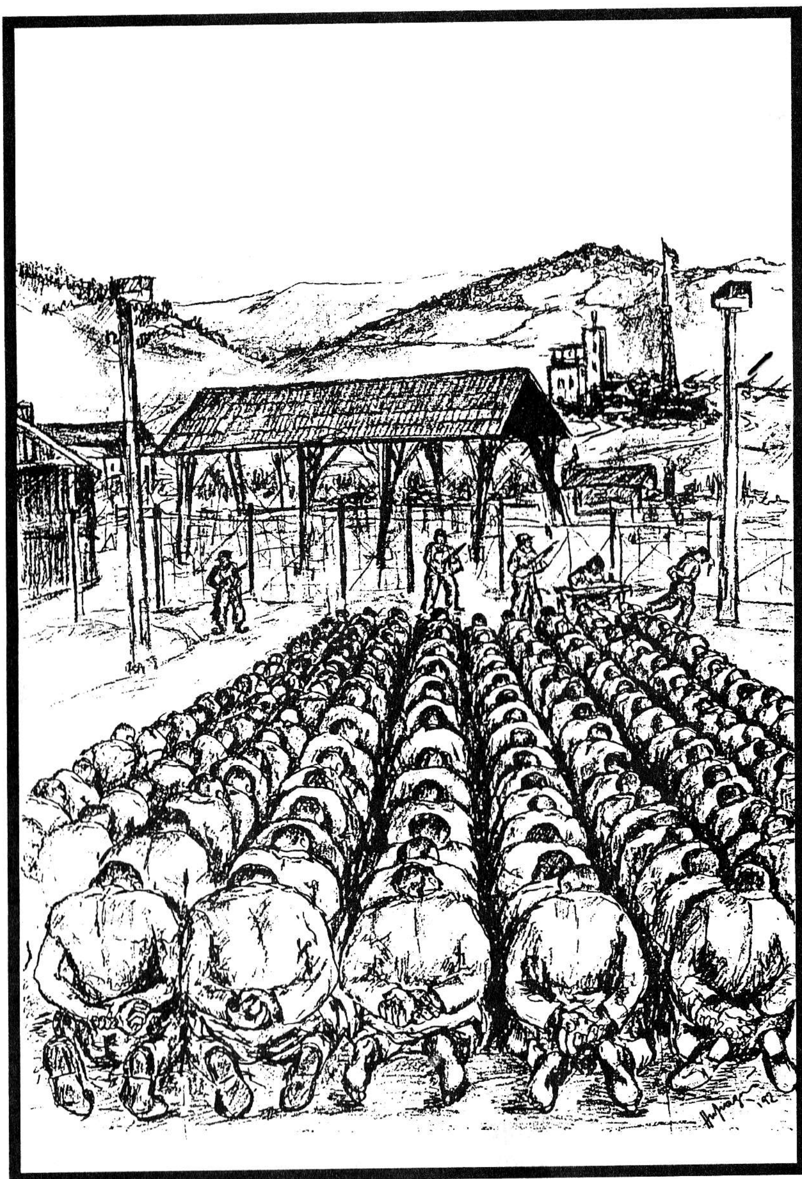
Dužnica

I tog dana na Majevici četnici se razbježali i, po običaju, ostavili svoje pobijene. A Šemsin sin, kad se hoće, sage se da prelista crtani roman. Da vidi je li ga čitao. Virio jednome od njihovih iz džepa. Ali se četnik samo bio pritajio, pa sasu rafalom. Nato, suborci šemsinog sina smetnuli naređenje o neubijanju zarobljenih neprijatelja. I oni onoga izrešetali.

Peta kolona iz Tuzle prenese i za ovaj slučaj svojima u komandi okupiranog grada, gdje su Šemsu još držali u životu. A ni u logor je nisu odvodili. Trebala im u banci.

Četnički štab ocijeni da je kucnuo čas i za Mišev alibi.

Otkako su spoznali da Bosna ne može pasti, počeli su, naporedo s nastavljenjem zločinstava, zametati trag i opet graditi *povjerenje* s komšijama. Tako su, marljivo koljući Mus-

limane, zatočene po kućama i barakama, određivali po jednoga od najozloglašenijih među svojima da se kao suprotstavi i da kao spasi jednoga, te ga, opet kao na osobni rizik, izvede do teritorija koga kontroliraju Bošnjaci.

Na pedesetak do stotinjak ubijenih dolazio je po jedan koljač koji stiče dužnika.

Dođe i do žestokog protivljenja. I zato što im je Šemsa još nezamjenjiva u banci. I što se unaprijed znalo da se, zbog svoje upućenosti, kad-tad mora likvidirati. Ali i zato što je na ovakav način četrdesetak balija čak ostavljeno u životu. No, naređenja odozgo su bespogovorna. A i bez alibija pred budućim zajedništvom još je mnogo zaslužnih. Pogotovo što je Miš prav vuk u njihovom poslu i za pokriće njegovih grijeha, propusti li se ovakva prilika, trebaće pokloniti najmanje pet turskih života.

Uglavnom, Mišu dopade da obavijesti Šemsu o sinovoj smrti.

- Ja sam doznao jer je naš, koga su vaši ubili zato što je ubio tvoga sina, sin važnog vojvode i treba doći do odmazde ovdje, u rodnom gradu tvoga sina, a koga će, ako neće tebe prvu. Zato, daj da ti glavu spašavam...

Koliko i spoznaja za sina, Šemsu prenerazi mogućnost da je najgori četnik spašava. Takva, u behutu i u Mišovoj pratnji, i dođe nadomak Tuzle...

- Šta mi imate govoriti ko je Miš, kad ste mi dijete poslali u smrt, a Miš mi živu glavu izvukao. I šta mi imate o njihovoj novoj propagandi na stvaranju starog bratstva-jedinstva, kad su vama u Tuzli srbi i dalje na boljim funkcijama od vas i kad su me srbi, ovdje, u Tuzli, primili kao da sam njihova, a vi me ne prestajete sumnjičiti za Miša i šta sam im radila u banci. A šta ste vi uradili? To da ste svoje rutomude sinove posklanjali po kafićima i diskaćima, a moga sina, koji se nije stigao nadovoljiti ni crtanih romana, njega ste poslali da vas brani... - branila se Šemsa.

٢

Papagaj Bibi, ponavljanje tragedije Muslimana u Bosni, sa fusnotom na ovom naslovu

Dok su kretali...

Krenuli su s onim što su imali, sa čim su se prethodne noći zadesili na spavanju kod majke, misleći da neće granatirati taj dio grada jer je u njem džamija. Govorilo se da zavojevači ratova nikad po Bosni nisu rušili bogomolje. A ovi su započeli s džamijom! Uspjeli su izići, misleći da će doputovati u Sarajevo. Imali su samo toliko vremena da, na periferiji, svrate pred svoju stambenu zgradu. Samo da bi supruga nahranila njihovog papagaja. Ostavila mu je toliko hrane da može potrajati - ili dok svijet ne zaustavi rat protiv Bosne ili

dok njegov brat, koji ostaje u gradu jer ima djecu u braku sa ženom koja pripada narodu koji je napao Bosnu, ne uzmogne doći do njihovog stana, pa - ili nahrani Bibija ili ga prenese sebi, te će moći praviti društvo njegovom Pipiju.

To bi značilo da će se dva brata papagaja vidjeti prvi put nakon njihovog rođenja u Sarajevu, nakon čega im ih je poklonio daidžin sin.

Dar je nerado primio. Očekivao je da će se djeca, kao i svake igre i igračke, brzo zasititi i papagaja i da će briga o ishrani Bibija pasti na njegovu zaboravnost. A bojao se mogućnog grijeha.

Navikao je da je u Bosni velika grijehota dopustiti da životinja ugine zbog nemara staratelja.

Njegova djeca su se, naravno, nadovoljila papagaja, pogotovo brige da ga redovito hrane. Obavezu je preuzela supruga. A još češće, on.

Bratov Pipi je, s vremenom, i progovorio. Njihov Bibi, nije.

Dok su kretali... rat je već započinjao i u njihovom gradu. Nekoliko susjednih gradova već je bilo palo, a njihov je izgledao havetinjski pusto i u totalnom neprijateljskom okruženju. Zato su, krećući ka Sarajevu, i navratili pred svoju stambenu zgradu. Od svega što se, u najvećoj hitrini, moglo iznijeti iz stana, na umu im nisu bile ni osobne isprave. Ni ono deviza, šparanih da bi najesen mogli useliti u novu kuću. U mislima mu je bio samo papagaj i namjera da se izbjegne grijeh prema njemu.

Supruga se iz stana vratila tačno nakon toliko vremena koliko je potrebno da se Bibiju ostave hrana i voda. Ona uvijek kasni kad se negdje treba poći. Dugo i predugo. Zato je i poslao djecu da je, u ovom slučaju, požure. Ali, sada je postupila mimo svojih pravila i bila vani prije nego što su djeca i privirila u haustor.

Sa balkona u prizemlju, stara, sipljiva susjetka, škripjela

je istrošenim plućima kako će se najzad zatrti balijsko sjeme.

Ni sahat kasnije, nakon što su prošli barikade bez većih problema, jer je krpetao kasnoproljetni snijeg i četnicima se nije ranilo, u prvom narednom gradu naišli su na opću uznemirenost. Hrabrili su se da su organizirali odbranu, ali ih je panika sprječavala da išta odista razborito poduzmu.

Zato je, s obitelji, još odlučnije nastavio prema Sarajevu. Ali mu nisu mogli ni prići. U tom pravcu su već besprijekorno funkcionirale četničke barikade.

Dok su napuštali južni smjer i putovali na sjever, za njima su padali gradovi. Prestizali su ih automobili, na čijim su krovnim korpama vihorili jorgani.

Sutradan, nakon što su prešli Savu, i taj zadnji most s Bosnom porušen je.

Ali, makar se, telefonom, mogao čuti s bratom...

Braća papagaji opet su bili pod istim krovom, u bratovoj tek useljenoj kući.

Njegov brat je prenio Bibija bratu Pipiju.

To svijet nije zaustavljao rat protiv Bosne.

Pipi je umio govoriti. Bibi, i dalje, nije.

Ali, makar se mogao, telefonom, čuti s bratom, pa su i te veze bile prekinute.

Vrijeme je prolazilo.

Postao je, skupa s obitelji, muhadžir. Kao i tisuće Bosanskih Muslimana kojima je, na sličan način, uspjelo izbjeći ispod same četničke kame.

Raznoraznim vezama, od ljudi kojima je poslije uspjelo umaći smrti, saznao je da Muslimana više nejma u njihovom gradu. A činili su apsolutnu većinu stanovništva.

Počinjao je, u snu, razgovarati s prijateljima. Sa onima za koje je saznao da su ubijeni u Bosni.

Lijepo su se razgovarali.

Nastavljao se, u snu, razgovarati s prijateljima. I s onima za koje je znao da su ubijeni u Bosni. I s onima za koje nije znao jesu li ubijeni u Bosni.

Pa je, opet raznoraznim vezama saznavao, da su mu u Bosni ubijeni i prijatelji za koje nije znao da su bili ubijeni.

A onda se desilo...

Desilo se da je i Bibi progovorio.

I bratova kuća ostala je prazna.

Pravilo što njegova žena pripada narodu koji je napao na Bosnu, nije opstalo iznad pravila da Muslimana više nejma u njihovom gradu.

Bibi i Pipi slobodno lete velikom sobom nove kuće njegovog brata.

Vrata na krletkama su otvorena. Jedan za drugim ponavljaju kreštave riječi. Bibi, pa Pipi. Pipi, pa Bibi:

- Ubijaju Bosnu!

- Ubijaju Bosnu!

- Ubijaju Bosnu!

- Ubijaju Bosnu!

A onda se desilo da je počeo shvaćati da u snu može razgovarati samo s prijateljima koji su mrtvi. I da mu je takva veza omogućila da se uvjeri kako je progovorio i njegov papagaj Bibi.

Da li je mogućno da je ostao samo s mrtvim prijateljima?

Kasnije, na javi, onim raznoraznim vezama, utvrdio je da kuća njegovog brata više nije pusta. Da je opustošena. I da su se, potom, uselili u nju oni zbog kojih je moj brat, u višemjesečnom kućnom zatočeništvu, naučio papagaje da se ubija Bosna, pa je i Bibi morao progovoriti.

- Ubijaju Bosnu! - ponavljao je, ne znajući ništa za brata, daleko od Bibija i Pipija, potpuno svjestan nagoviještene fusnote u naslovu ove pripovijesti.

Nagoviještena fus-nota:

Ovo je treće masovno ubijanje Muslimana U Bosni. Prvo, uz prvi svjetski rat i poslije njega. Drugo, uz drugi svjetski rat i poslije njega. Treće, u ovom ratu, za koji svijet nikako da shvati da se ne vodi samo protiv Bosne i da bi mogao prerasti u treći svjetski rat.

Dodatak nakon ispisane fus-note za naslov:

Sva tri puta Muslimane u Bosni ubijaju isti oni kojima uspijeva da nas unjihaju u bešici, pa nas ubijaju zatečene na spavanju.

Pitomo meso divljih golubova, Zimske olimpijske igre Sarajevo 84 - dva ciklusa poslije

Stare sarajevske gospođe hvataju po svojim prozorima, i na televizijskim ekranima širom svijeta, divlje golubove da bi ih pojele.

Ali, nad ovim stravičnim prizorom ne bi se trebalo sablažnjavati.

Za to ima više razloga.

Prvi razlog:

Sarajevske gospođe činile su to godinama i prije ovog najnovijeg rata protiv Bosne kako bi preživjele ideju komuniz-

ma, koji ih je, kao prave aristokratkinje, htio baciti na smetljište historije, tako da se nisu mogle ispomagati ni od stanarina, jer su njihove vile i ostale velike kuće pretvorene u rezidencije ili stambene zgrade u društvenoj svojini, satjeravši vlasnice u po jedan stan, ali i on na zajedničkom ulazu s obitelji nekog brkajlije, koji se nikako nije mogao iščuditi otkud on u gradu i zašto da svima važno pokazuje partizansku spomenicu 1941. godine ako je već sve četiri ratne godine proveo u četnicima.

Zato se preživjele stare dame, a muževe su nadživjele jer i one nisu strijeljane kao i anakroni elementi, zato se, dakle, te dame koje je televizija snimila mogu samo čuditi da golubove u njihom gradu zime 1992. po Isa-pejgamberu počinju jesti i novoizgrađene gospođe iz mješovitih brakova s djecom onih brajlija, koji su se odazvali komandi - s ljeta 1945. godine po Staljinu - i sljegli s brda, pa opet s komandom - u proljeće 1992. godine po nekome tamo novom na Dedinju - otišli na brda i odozgo uništavaju Sarajevo, u kom su zaboravili i svoje sirote snahe iz njihove parole o bratstvu-jedinstvu i proleterima iz svih društvenih slojeva.

Drugi razlog:

Proizilazi iz prvog i jeste u tome da se ne treba čuditi sarajevskim gospođama jer su one sebe naviknule da je meso divljih golubova pitomo i ukusno.

Ova pitomost, u stvari, proizlazi iz ukusnosti, ali se, isto tako, može navesti da su divlji golubovi u Sarajevu bili kao i da su pitomi i u ovom gradu su uživali poseban status, pa premetanje teza izgleda kao morbidno poigravanje s mennyem nužnog samoodržanja u bosanskoj ratnoj kalvariji.

Treći, konačni razlog:

Ostaloga, ne samo drukčijeg mesa, nego općenito ničeg

drugog nejmaju ni jesti u Sarajevu, pa proizlazi da se svijet, koji je dopustio izvršenje njihove osude na dugu smrt bez hrane, treba sam nad sobom sablažnjavati.

Međutim, pojavljuje se sumnja u razložnost razloga o potrebi prehranjivanja Sarajlija mesom divljih golubova, jer je televizijska slika s lica mjesta oborila tezu o nepostojanju ničeg drugog što bi se moglo jesti u Sarajevu. Nekoliko noći poslije dama s golubovima, pojavili su se, također na televizijskim ekranima širom svijeta, dječaci koji po Sarajevu hvataju posljednje pse skitnice kako bi od roditelja, ako im je ijedan još u životu, dobili pohvalu da će se - zahvaljujući svježem psećem mesu - produžiti život preostalih članova obitelji, i to za tri do pet dana ili za jedan jedini dan, odnosno za samo koji sahat, ukoliko će se meso uhvaćenog psa rasporediti na čitav komšiluk.

Mogu se uspostaviti barem tri premise za izvođenje veoma čvrstog dokaza kako se ni ovom kulinarstvu sa psima ne treba čuditi.

Kao prvi razlog može se upotrijebiti Mrkva, odnosno aščija s takvim prezimenom, o kojem je, jednom poodavno, proturena glasina da je prodavao lepinje, koje su bile s polivom ili bez - po želji, u kojima su bili ćevapčići, s kajmakom ili bez - po želji, ali da u porciji, pri svakoj kombinaciji, nije nedostajalo psećeg mesa.

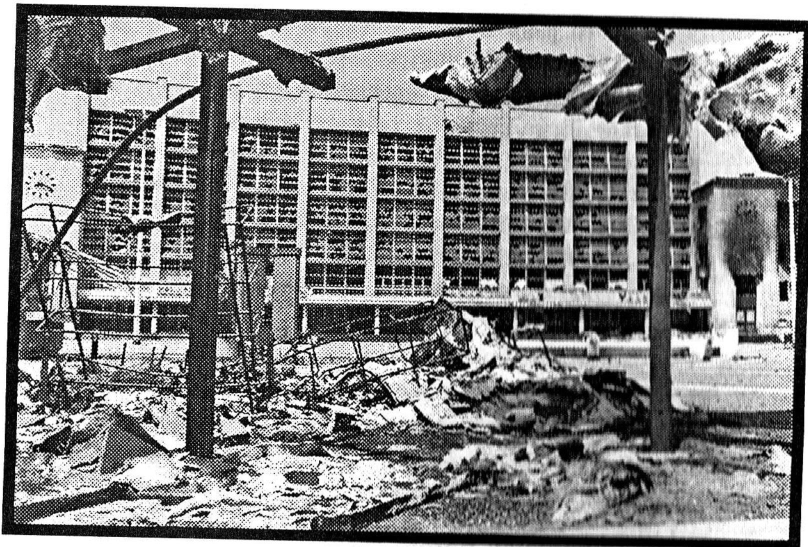
Postoje, isto tako, barem tri razloga da se, i to za sva vremena, opovrgne već ta, prva teza.

Prvo:

Mrkvina ćevabdžinica postala je, ili je i bila i ostala, čuvena, a na Baščaršiji, orijentalnom srcu Sarajeva, ne gradi se tek tako takav prestiž.

Drugo:

Drugi dokaz za neoborivu odbranu gospodina Mrkve jeste

da je on od prvih dana rata u Sarajevu dao, sve što je imao, na raspolaganje narodu. Otvorio je, prvo, svoju kuhinju za ishranu svih koji nisu imali ništa. A, drugo, kad je gospodin Mrkva, razdijelivši sve, postao ravan onima koji nejmaju ništa, promoviran je u ekonoma Merhameta, dobrotvornog društva Muslimana, te nastavio rukovoditi narodnom kuhinjom, koja radi povremeno, onda kada avioni na sarajevski aerodrom Butmir uspiju dovesti rižu, makarone i brašno.

Treći razlog:

Pada svako dokazivanje da se, osim Sarajlija u Sarajevu, iko treba sablažnjavati zbog saznanja da se u tom opkoljenom gradu jede čak i pseće meso, i to već zato što u Sarajevu psi nisu psi, nego - cuke. Cuke male. Cukice. Da ih ne bi vrijeđali zbog naviknutosti na zloupotrebu njihovog imena kao metafore za zle ljude sa brda, pse ovdje ne zovu psima, nego im tepaju - cuke.

I mali Muhadžir Mugdim kaže za pse da su cuke.

I on je na televizoru vidio kako i zašto djeca u Sarajevu hvataju posljednje preostale pse skitnice.

Mali Mugdim, kad se njegovoj obitelji ukazala mogućnost da se - osobno po Sarajliji, koji se, posredstvom Unprofora, vraća u rodni grad - jave njegovoj nani, bio je presretan.

Kazao je:

- Ja ću napisati nani. Zamoliću je. Ovako ću joj napisati: Nemoj, nano, jesti cuka**.

Prva fus-nota:

Nana je, na čistom bosanskom jeziku, priznati sinonim za majčinu majku.

Druga fus-nota:

*Mugdim je dovoljno mali da bi mu se ikako predbacivalo što upotrijebljava genitiv plurala umjesto akuzativa deminutivne imenice muškog roda s nominativom jednine **cuko**.*

Konačni dokaz ove pripovijesti:

Mali muhadžir, zbog situacije s ratom u Bosni, sa zakašnjenjem od dva mjeseca kreće u prvi razred osnovne škole. Njegov otac, dok nije bilo rata, inzistirao je da mu se sin ne nauči pisati prije polaska u školu, kako se ničim ne bi kvarila bezbrižnost njegovog djetinjstva. Desilo se da Mugdimovo djetinjstvo raznese rat. O bezbrižnosti mališanovoj bolno je i pomišljati, jer su djeca, i ona koja su živa i fizički zdrava, najveće žrtve ovog rata. Jedina je, dakle, sreća što mali muhadžir, zbog nespremnosti Europe da za njih na vrijeme organizira školovanje nije ni stigao naučiti kako se njegovoj nani u opkoljenom i razorenom Sarajevu može napisati da ne jede cuke, pa se njegovo pismo, zato što je nenapisano, nije moglo ni poslati.

Pripovijest o konzervama, s digresijom o đačkoj knjižici i diskrecijom adrese u izbjeglištvu

Osnovna priča:

Kad se djevojčica vrati iz škole i zatekne raspakovan paket Crvenog polumjeseca-Rdečeg križa s jednomjesečnim obiteljskim sljedovanjem, usklikne:

- Kao i da nismo izbjeglice! Nikad nismo imali ovoliko konzervi!

U muhadžirluku je navršila dvanaest godina.

Ona novodobijenim konzervama pridodaje i sve, ili gotovo sve, iz ranijih paketa, tako da se i doista može ustvrditi o obi-

teljskom bogatstvu konzerviranom hranom. Uz to, konzerve su trajne, pa bi se moglo govoriti i o trajnom bogatstvu.

Ipak, bogatstvo je pod sumnjom već i po tome što je netaknuta većina konzervi. Ali da su prazne, ne bi ni ushićivale djevojčicu. Ona je bistrog uma; prava mala Bosanka budućnosti.

Digresija o đačkoj knjižici

U Bosni je, za četiri i po godine školovanja, samo jednom četvorka upisana u njenu đačku knjižicu. I to na prvom polugodištu prvog razreda, kada je, zbog upale krajnika, izostala s nastave. Tog dana su na rasporedu bila četiri školska sahata. Ta četiri opravdana izostanka, to je ta četvorka.

Ali, već preko zimskog raspusta operirani su joj krajnici.

Više nije izostajala s nastave, iako je brzo shvatila da ni ta jedina četvorka uopće nije ocjena.

Niti je ikakva niža ocjena ikada nagrdila njenu đačku knjižicu sa suhim peticama.

Samo, njena đačka knjižica ostala je upola prazna. To je izbio rat i škola u Bosni je prekinuta.

Peti razred završila je u drugoj državi. Zapravo, čak u trećoj. Umjesto u knjižici, uspjeh joj je evidentiran na komadićku papaira s pečetom na tuđem jeziku.

U istoj školi krenula je i u šesti razred.

Digresija digresije o đačkoj knjižici

Zamalo i napola ispunjena đačka knjižica nije ostala unakažena u Bosni. I ne samo da bi se to dogodilo zbog niže ili niske ocjene, što je manje važno, ma koliko to djevojčici izgledalo bitno, nego bi to bilo na krajnje ružan, drzak i pokva-

ren način. Već se, u stvari, i bilo desilo. I to tako što je to počinio nastavnik glazbenog odgoja.

Vlastimir.

U Bosnu je stigao s prvom kravatom u životu, upinjući se svim silama da - rasipanjem uglađenog ponašanja - nadgradi značaj diplomice, stečene na večernjem tečaju u nekoj od srbijanskih palanki, kako su se već i proizvodili prosvjetni kadrovi za Bosnu.

Kao što se svaki došljak olahko prodvao u svakoj našoj čaršiji, tako je i ovaj hitro prosperirao. Priliku je našao u besplatnom podučavanju koreografije i sviranju u folklornoj sekciji kulturno-umjetničkog društva Bratstvo-jedinstvo. Zauzvrat, preko noći, osiguran mu je posao nastavnika glazbenog u centralnoj školi. Dobio je i stan, i to baš u zgradi gdje je stanovala i djevojčica iz ove pripovijesti.

Nije se ni obratila pažnja kad je za amaterski angažman počeo naplaćivati, pa podizati cijenu. Prolazilo je nezapaženo i kad se čulo da gradi kuću na periferiji Beograda, iako se doznalo i da je plac dobio džabe nakon što je izganjao potvrde da je protjeran s Kosova. Znalo se da mu na Kosovu živi baba, preudata za Albanca, i da mu je mjesto njenog stalnog boravka poslužilo za pribavljanje dokumentacije kako je on odatle protjeran. Mali uglađeni došljak nije izazvao podozrivost ni kada je, pred sami napad na Bosnu, obukao uniformu rezerviste tako nazivane jugoslavenske narodne armije i danonoćno provodio vrijeme na obuci s kolegama četnicima, koji su se upravo vratili iz srušenog Vukovara. Pedagogovo oblačenje fašističke uniforme s crvenom petokrakom zvijezdom radije je tumačeno kao način da, kad mu se već može, zaradi tri puta veću plaću od nastavničke. To što je zadržao i školska primanja, objašnjeno je istrajnošću entuzijaste koji ne želi napustiti đake. Njegovi povremeni dolasci na nastavu u uniformi nisu naišli na negodovanje ni nakon što je, povremeno dolazeći na nastavu, zaredao s negativnim ocjenama:

- Pa, šta!? Daje ih i srpskoj i muslimanskoj djeci!

Slabe ocjene iz glazbenog, ispostaviće se, trebale su biti zaključene samo muslimanskoj djeci. Srpska su, preko noći, ispisana i - s potvrdom o uspjehu na polugodištu - upisana u škole širom srbije. To su srbi iz Bosne evakuirali svoju djecu. Samo su oni znali, najpodmuklijom konspirativnošću, kada će početi i kakav će rat biti.

I Vlastimir je, nakon što je danima i danima transportirao pokućstvo iz stana, s obrazloženjem da je već dovršio kuću kod Beograda, naumio preseliti svoje kćerke.

E, za to je čula i djevojčica.

Iz njenog razreda inkognito su ispisane i sve tri male srpkinje koje su stanovale u istoj zgradi s njom. Baš kao što je to učinjeno i s Majom, koja je stanovala u njihovom prvom komšiluku. Očevi još dviju njihovih prijateljica, kao i Janoslavin tata Vlastimir, bili su u istim rezervističkim uniformama. Samo Majin otac nije bio živ. Uglavnom, Maja se povjerila vršnjakinjama Muslimankama da joj teško pada što će se samo srpska djeca spasiti rata.

Djevojčica je bila tužna. Toliko tužna da to nije moglo promaći njenoj majci. I, iznudila je razotkrivanje Majinih tajnih riječi. Potom je majka, vođena instinktom, upala u već ispražnjeni stan susjeda Vlastimira, zatekavši ga baš kada se spremao odvesti i obitelj.

- Nigdje ti ne ideš, prljavi mali gade! Nećes se maći s mjesta dok mojoj kcerki ne ispraviš ocjenu iz glazbenog! - kazala je i nad njim nadvila stisnute pesnice.

Sva njegova kočepernost uglađenih manira rasplinula se u najobičniju mucavost. Važnost rezervnog oficira te jna raspala se u paramparčad.

- Nigdje ti nećeš maći! Ja ću stražariti pred zgradom!

Bilo bi odveć pretjerano ustvrditi da se četnik prepao samo majčinske ranjenosti. Vjerovatnije se strah izmiješao s njegovim manirizmom, kako ne bi ispalo da je on, svojom gru-

bom nesmotrenošću zbog pukih ocjena iz nekakvog glazbenog odgoja, prijevremeno obznanio namjerenu represivnost prilikom buduće agaresije svojih sunarodnika. Još bi ispravnije moglo biti tumačenje da mu je patos odanosti konspirativnosti nacionalnog interesa dobrodošao da njime prikrije pojedinačni, odnosno vlastiti kukavičluk. Tek, te noći Vlastimir nije odvezao Janoslavu za Beograd. Sutradan se pojavio na nastavi i izbrisao slabu ocjenu iz glazbenog pokraj djevojčicinog imena u školskom dnevniku.

Ali, da li će, kao i s tom ocjenom, Vlastimir opet izmigoljiti i izbrisati tragove koje je u međuvremenu ostavio u tom bosanskom gradu, gdje je, nakon srpske okupacije, zavedena njihova prijeka vlast. S njom su na svoje došli vlastimiri, iživljavajući se nad civilima Muslimanima. Nije ni čudno da je i ovaj Vlastimir i zvanično registriran kao ratni zločinac.

Digresija o diskreciji adrese u izbjeglištvu

Tragajući mjesecima, otac djevojčice iz naše priče dospio je do adrese na koju je, u srbiji, kod svojih, žena njegovog brata sklonila njihovu djecu.

Ali, kad su roditelji već uveliko isčekivali da bi mogao stići i odgovor, saznalo se zašto njihova djevojčica nije ni napisala pismo.

Povjerila se očevoj majci:

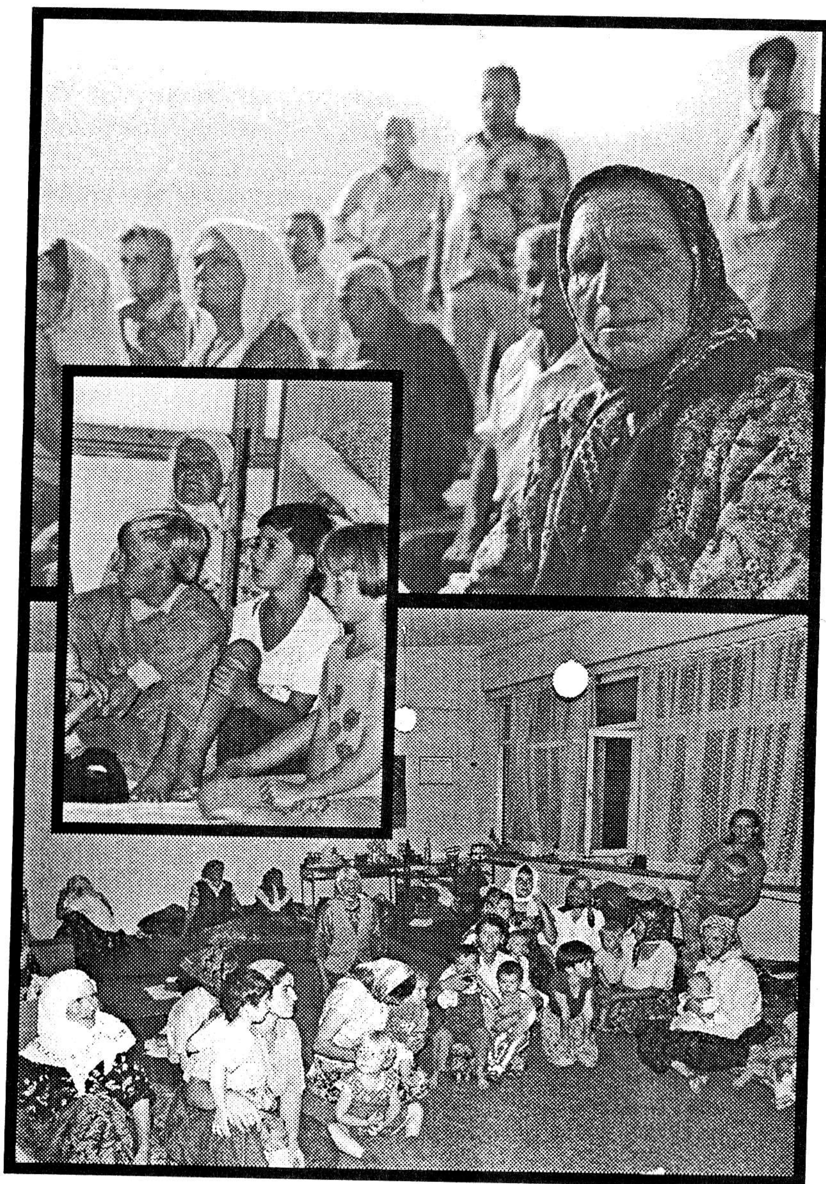
- Znaš, neno, ja sve zamišljam kako pišem pisma mojim rodicama. O njihovim odgovorima sanjam. Ali, sada kada znamo njihovu adresu, ne usuđujem se da im pišem. U srbiji je, u istom mjestu, i Maja. Kada naše rodice dobiju moje pismo, one će svoju radost povjeriti Maji. Maja ne zna čuvati tajne, pa će, sretna zbog mojeg pisma, javiti i Janoslavi. Janoslava će to prenijeti ocu, nastavniku Vlastimiru, a pošto smo čitali u novinama da je on ratni zločinac - prvo će nam ubiti rodice, pa će doputovati u inozemstvo i poubijati nas!

Nastavak osnovne priče:

Nisu, dakle, netaknute ni sve konzerve iz paketa koje djevojčicina obitelj dobija od Rdečeg križa-Crvenog polumjeseca. Poneka je i otvorena. U početku, zbog njihove namjene. Kasnije, više zbog radoznalosti da bi se vidjelo šta je unutra, jer ih dobar broj i nejma etiketu.

Konzerve u izbjegličkim paketima s hranom smrde, iako su trajne, smrde po davno isteklim rokovima armijskih zaliha evropskih zemalja. Nađe se čak i limenki iz asortimana tako nazivane jna. To, dakako, isključuje i pomisao da bi se upotrijebljavao sadržaj konzervi.

Istovremeno, izvještači s mjesta zbivanja javljali su da se u Hercegovini i najmoderniji mercedes trampi za stopedeset konzervi.

Nemirni san, s nadom da će se rat završiti bez majčinog krika

Njegov brat, koji je ostao zatočen u svojoj novoj kući na okupiranom teritoriju Bosne, uspio je privoliti njihovu majku da napusti zavičaj, gdje su njihovi preci od pamtivjeka bili svoji na svome. Majka je krenula, uspijevši se utrpati u prolazni autobus. Samozvane srpske vlasti još su, tada, dozvoljavale izlazak iz okupirane Bosne.

Ali, nakon višednevnog putovanja po zaobilaznim putovima, prilikom prijelaza na drugu stranu Drine, iako se autobus kretao isključivo teritorijem kog su srbi okupirali, proglasivši državu Bosnu i Hercegovinu bivšom i razglasivši da je s obje strane Drine velika srbija. Tako je i uslijedio pregled dokumenata i pretres putnika.

Staru Muslimanku, odjevenu u uobičajenu europsku nošnju, odstranili su iz autobusa. Po samom imenu identificiranja I, dok se revizor u vojnoj uniformi dernjao na telefon u stražarnici uz most na Drini, tražeći od nadležne komande uputstva da li da se Bosanku likvidira na licu mesta ili da bude ustrijeljena prilikom pokušaja bjekstva, iza autobusa se stvorila dugačka kolona praznih vojnih kamiona. Sprovodio ih je razbješnjeli potpukovnik tzv. jna. Taj je prvo uperio pištoljčinu na sljepoočnicu šofera autobusa i opsovao mu zajedničku nacionalnu majku. Pojavio se revizor iz stražarnice i pokušao objasniti nužnost rješavanja iskrslog problema s Turkinjom na svetoj zemlji. Ali mu je pukovnik sasuo tri majke njihove i pištoljčinom pokazao kako će on njega ustrijeliti na licu mjesta jer zadržava konvoj s praznim kamionima, koji hitaju u Užice po neophodnu municiju za njihovu vojsku u Bosni.

Tako se i desilo da su ženu, brže-bolje, utrpali i autobus.

Tek je u autobusu imala zažaliti što nije ubijena već po napušćanju zvaničnog teritorija Bosne i Hercegovine i stupanju na tlo male srbije.

Sve do krajnje stanice bila je izložena torturi putnika. Oni, koji su upravo bili izbjegli iz Bosne, nadmetali su se u međusobnom dokazivanju odanosti majčici srbiji, zato što su najzad na njenom teritoriju. Za to su koristili razotkriveni identitet jedine Muslimanke u autobusu.

Nenin san uz drugi rat

U njegovoj obitelji, kroz generacije, s vremena na vrijeme, i to kada bude najteže, pojavljuju se nadnaravna čula i zahvaljujući njima dozna se da li im se desila velika nevolja.

Majka njegove majke skočila je iz sna i vriskom razbudila sve ukućane.

Dozivali su je. Umivali studenom vodom. Davali joj kocku šećera preko mašica. Sve dok se nije dozvala i kazala im:

- Sada moj sin, ranjen u potoku, mene doziva!

Opisala je u tančine mjesto sinovog ranjavanja.

Opet su je umivali. Davali šećer. Opet su... Ali je to ona, odbijala. Govorila im je da zna za sebe i da zna šta govori. Podsjećali su je da se, ima već dvije godine, raščulo da joj je sin poginuo na nekom ratištu. Upozoravali je da se i ona pomirila sa njegovom smrću. Podsjećali je da san ne može biti istinit već i zato što ona ne opisuje samo ranjavanje mrtvog sina, nego i detaljno okolicu, a noć je mrkla, bez mjesečine, i ne može se, onda, ni u snu prikazati sve to što ona u tančine opisuje.

- Ostavite me mojoj muci, inače ću stvarno pobudaliti! - kazala im je.

Oni su odista i mislili da je te noći konačno skrenula s pameti, shvativši da se samo prikrivala da se uspjela pomiriti sa sinovom smrću.

Taj nenin san zbio se kišne noći u ljeto 1945. godine.

Tada je, u Bosni, rat još uveliko trajao. Četnici još nisu bili prešli u partizane i trajalo je razračunavanje s njihovim zaostalim bandama.

Tri mjeseca poslije pojavio se teško ranjeni daidža i ispričao kako je došlo do njegovog ranjavanaja. Sve je bilo na način i na mjestu kako je to njegova majka osjetila u snu.

Pranenin san uz prvi rat

Obiteljska predskazanja, kao po pravilu, ukazivala su se uz ratove.

I majka njegove majke imala je majku kojoj je zapalo da joj sin učestvuje u ratu. I njoj se prijelomni momenat u sudbini njenog sina pokazao na snu.

- Ubiće mi sina čim prođe ova noć! - zapomagala je, razbuđena iz mučnog sna.

Sutradan je, u tančine, opisala ponor nad plahom rijekom. I kamenita brda uzduž. I vojnike kako iz stijena na jednoj strani litice strijeljaju na vojnike na drugoj strani sućeske.

Nije prošlo dugo, a iz Beča je pristigla obavijest da je

njen sin, kao vojnik Njegovog Veličanstva cara Austrije i kralja Madžarske Karla Prvog, junački pao za crno-žutu monarhiju, na planini Kobarid, nad rijekom Sočom, u borbi s talijanskom okupacionom vojskom.

Sedam godina kasnije, vratio se njegov suborac Hajrudin.

Svakakvog se jada nagledao na Soči i na Pijavi. I nikako mu se kući nije vraćalo. Pa lutao svijetom. Tvrdilo se da se tamo bio lijepo snašao. I sam je svjedočio o Bečlijkama i Peštankama. I, u dertu, plakao za njihovom ljepotom. Ali mu je, tamo, džabe ti sve, naumpadala Bosna. I ništa ga nije moglo zadržati. Ali, opet, ovamo je, u Bosni, budalio za daljinama po kojima je hodio.

Postajao je sve mrzovoljniji i prgaviji. Tukao se. Provodio noći sa svakakvim svijetom i odlazio još gorim ženama.

Ali bi, kad mu je naumpadalo kako je red posjetiti familiju prijatelja iz soldačije, dolazio trijezan i uredan. Samo što je sve rjeđe i rjeđe uspijevao suzdržavati plač dok bi govorio o poginulom prijatelju.

Opisivao je tu čudnu rijeku Soču, kamenite planine nad njom, sućesku kakve nigdje ni u Bosni nejma. Sve onako kako se majci ukazalo na snu. Na nekim mjestima ona ga je popravljala, a on, začuđen, popravljao pričanje i potvrđivao da je tako, pa do najsitnijih pojedinosti pripovijedao kako je protekla noć i kako se dogodilo da, u sami cik zore, pogine njegov zemljak.

Nastavljanje nade da će ovaj rat završiti bez majčinog krika u snu

Bilo je još ratova i predaka koje su umiješali u njih. Isto tako, i ti njegovi prapreci po ženskoj liniji, vođeni nepoznatim čulima ili je to samo Božije davanje, u snu su saznavali tegobe svojih sinova. Slušao je pripovijedanja i o njima, ali ih nije najbolje zapamtio. Već i zato što su mu to bili podaleki preci. Ali još više zbog nade da njegova majka neće biti dovedena

u situaciju da profunkcionira na način svih ranijih majki iz njihove obitelji. Ponadao se da će generacija potomaka kojoj je pripadao napokon biti pošteđena i da će jednom i izostati rat sa Bošnjacima. Niti se i iko živi, osim samih napadača na Bosnu, mogao nadati da će se desiti ovaj rat, u smislu - ovakav.

I, tako, on sada, iz noći u noć, noćima, ne spava i osluškuje majčin san, otkako mu se, proputovavši preko Beograda i Madžarske, pridružila u daljini europskog muhadžirluka.

Dugo je uzaludno čekao da majka zaspi. Zbog more, doživljene na stravičnoj javi u Bosni i autobusu za Beograd, ostala je bez sna.

Majci se, s vremenom, mogućnost spavanja povratila. Samo, rijetko je koristi. Veće dijelove noći koristi za molitve Allahu dž. š. Zahvaljuje Mu zbog ljudi koji su njenom mlađem sinu omogućili smještaj i izdržavanje u muhadžirluku i moli Mu se da sačuva ovodunjalučki život njenog starijeg sina u Bosni.

O okupiranim teritorijama Bosne i sudbini ljudi koji su tamo ostali ništa se na ikakav drukčiji način ne može ni doznati. Pogotovo zato, on i ne spava. Osluškuje majčin san, s vjerom da će se ovaj rat završiti bez majčinog krika u noći. Tješi ga i to što je majka samo jednom sanjala starijeg sina, ali bez krika i na način koji ne ugrožava bratov fizički opstanak. A duši njegovoj kako je u zatočeništvu ubijača Bosne?

Duše ubijenih Bošnjaka lebde nad Bosnom, tražeci spokoj, a mira ne nalaze.

Duše živih Bošnjaka tumaraju Bosnom, braneći slobodu, a mira ni na vidiku. Duše živih Bošnjaka potucaju se Dunjalukom, čeznući za povratkom, a mir im biva sve dalji.

I ne zna se da li je gore živima ili je bolje mrtvima.

Dešava se opstanak Bosne. On to zna. I zato, dok ovo piše ili dok se ovo čita, raznježeno i odlučno misli o Bosni i misli o bratu, između čega, zapravo, i nejma razlike.

Majka spava. Nemirno, jer drukčije i ne može, ali bez krika.

Samo što noć nije minula i pukao sabah.

٣

Fesić petica

Moj babo meni, za Bajram, kupio fes. Broj pet. Da je broj sedam, bio bi mi tamam. Babo zaboravio da sam ja morao odrasti u muhadžirluku.

Ja i volim što mi je kupio peticu.

Volim zato jer mi dobro stoji. Kad ga naherim, vidi mi se i frizure. Kao da sam velik momak.

Volim i zato što nam učiteljica ne daje sedmice. Imam, u dnevniku, dvadeset i tri petice fes-boje. I samo jednu četvorku. Ona je običnom kemijskom olovkom. Meni se činilo da imam i jednu tricu, ali je mama nije čula kad je bila na roditeljskom.

A i babi mojem biće drago što mi je fes pomalo tijesan. Da mi je pomalo komotan, bilo bi kao da i nisam narastao u

muhadžirluku. Pa bi babo, kad bi mi vidio sliku s fesom preko ušiju rekao: Onaj moj sinčić nikako ne raste. Ovako...

Nena, na ruke, šije mojoj sestri svilene dimije. Sjajte se kao da su od suhih dukata. Samo, opet se babo prevario. Spremio kraću mjeru satena. Zato se moralo uzeti od širine, pa su dimije našivene. Ali se neće vidjeti kada se naboraju otpozadi. Niti se može vidjeti na fotografiji. Sestra i ja i slikaćemo se sprijeda; kako bi drukčije...

Da nam babo ima našu bajramsku sliku!

Krompiruša

Ne znam da li je samo zazvonilo ili je zakucalo na vratima. Ali ću uvijek pamtiti da sam, ležeći, s kreveta doviknuo:

- Hajde, Besime, otključano je!

Opet je zakucalo ili zazvonilo.

- Daj, ne zafrkaji! Znaš da se stanovi u Bosni nisu zaključavali. Tako, ni bosanski u inozemstvu!

Opet nije niko ulazio.

- Ma, Beso! Daj, upadaj!

Trenutak poslije - obojica smo se skamenili. Zaista je Besim stajao pred mojim krevetom i ponavljao:

- Kako si znao da sam ja?!

Ostao sam ležeći, oduzet od radosti.

- Kako si znao da sam ja?

- Kako? Kako sam znao? Kako ću znati da si ti? Kako si? Moj najbolji prijatelj iz Bosne.

Jedan o drugome ništa nismo znali čitavu godinu, da bi on, na proputovanju za Švedsku, s *Ljekarima bez granica* i s dva gelera u kičmi iz Cerske, u Zagrebu doznao moju adresu i odlučio me iznenaditi.

Ja sam samo očekivao da će se, nekada, pojaviti na mojim vratima.

No, najmanje je trebalo potrošiti dragocijeno vrijeme na pokušaje odgonetanja mojeg predosjećaja. Mogao je ostati samo još toliko da ne odbije dok mu moja žena ne pripremi pitu krompirušu.

Brašna, hvala Bogu, ima, a zateklo se i krompira.

Da nismo međusobno uskakali u riječ, raspitujući se za još žive i još više mrtvih prijatelja u Bosni, opravdao bih se ili bih se, makar, morao stidjeti što Besima ne možemo počastiti ničim drugim osim zadnjim bosanskim specijalitetom.

Mora da je bošnjačka sirotinja krompirsku pitu proglasila specijalitetom. Biva, samo neka joj je ime pita. Malo brašna i krompira, mnogo manje zejtina i soli, tepsija i - peci! Toliko se uvijek moglo zateći u svakoj bosanskoj kući. Baš tako. Baš kako je i s mojim muhadžirskim stanovanjem.

Ali, moj ti Besim za tren oka obliza tepsiju.

Jeo je tako slasno, da bih se čak mogao ponositi gostoprimstvom.

Ali.

- Na ovako dobar obrok nisam mogao ni pomisliti čitavu ovu godinu dana. Znaš, u Cerskoj me narod gotivio kao hadžiju. Cijenili su i hranom to što sam došao da zajedno s njima u Cerskoj branim Bosnu. Najbolje što su imali, iznosili su pred mene. To je, u najboljem slučaju, bivao suh kruh, crn i tvrd, kao komad asfalta.

Vidjela sam svoje zlo

- Nisam ono činila još od pretprošlog Bajrama! - zna se, ne bez gorčine, našaliti Nermina iz Bijeljine, dok, okretna i vrijedna, stiže svima pripomoći u zbirnom centru za naše muhadžire, daleko od Bosne.

- Pobjegla sam, dovdje, od moje komšinice Stane. Ona srpkinja, ja Muslimanka, a bile, činilo se, bliže od rođenih sestara. Ne znam jesam li ja više vremena provodila u njenom stanu ili ona kod nas. Bolje sam kuhala. Tako sam i njenima pripremala. I odijevale se jednako. Zajedno i obuću djeci kupovale. I, kad je ovo počelo, a u Bijeljini je, prvoj, počelo, dođe meni Stana i pita me treba li mi hrane. Zabezeknem se. Zna da je Bajram! Hvala Bogu, svega imamo. I nju na svečani ručak da očekujemo. I to zna. Ali, lijepo me pitala. Pa,

velim sebi, da se ne ljutim. Ali, na ručak mi ne dođe. Sutradan, niz stubište, prođe kao da me nikad nije vidjela. Pomislim da je greška. Potrčim, pa je i prestignem na ulici, sačekam i da me sustigne. Ona, opet, prođe. Kao da me i ne poznaje. A, naveče, dok sam, s djecom, bježala iz zaposjednutog grada, njen muž je s prozora pucao po nama. Rafalno. S nama, u grupi, bio i naš susjed: treća vrata našeg kata. On, i ostade. Onako, na ulici. Mrtav. Izbezumljena, okrenem se i ugledam svoje zlo: na prozoru, uza svojeg muža, stajala je i Stana!

Jesi li mi živa?

Našao sam se na crnom spisku okupacijske vlasti samozvane republike srpske bosne i hercegovine. Nisu znali zašto, ali su me privodili. Informativne razgovore vodio je sin mojeg kolege iz kancelarije. Krunska krivnja postala mi je ta što nisam otišao dok je bilo mogućno. Mali isljednik nastojao je upotrijebiti što više glagola i pridjeva. Ne samo radi psovki, nego da bi mi stavio na znanje da je promijenio materninski jezik i prešao na ekavicu.

Šta mi sve nisu spočitavali. Šta sve nisu poturali protiv naroda kojem pripadam! Koje su, to, insinuacije, potkrijepljene isforsiranim konstrukcijama i falsificiranim dokazima! To se nikome ne može ispričati, a oni koji su to, kao i ja, doživjeli, da nisu znali ko su i šta su, izišli bi iz svoje kože kad bi to bilo mogućno.

Osjećao sam se bijedno. Najbjednije. Kao najofucanija džukela. Trebalo je da budem sumnjiv zato što nikako ne mogu biti sumnjiv.

To što se dešava u okupiranoj Bosni, to je apsolutna strahovlada, kakvu čovječanstvo ne pamti.

Za prvi udar bili su istureni uvezeni Srbi, iz Kninske krajine, srbije i jna, uz domaće koji su hospitalizirani u Kninu i na Vukovaru. Brzo su oslobodili *obične* domaće, pa su uvozni još samo nadzorirali učinkovitost.

Ili su zatrovani mržnjom izmišljotina ili su im one u krvi, pa im je zatrovan mozak? Ili je sve samo dugo pripremani obračun?

Ljude privode. Odvode. Većina se ne vraća. Logori po gradu funkcioniraju. Zaveli i radnu obavezu, pa, i na radnom mjestu, počeli klati Muslimane. Redom. Prednost imaju oni koji su se ikad ikome iučemu zamjerili. Makar da su nekad i negdje nekoga pogledali bez potčinjavajućeg smiješka.

Za izlazak iz grada potrebna je posebna iskaznica. Za Muslimane, ne važi. Kao, da ne bi otišli u zelene bereteke.

Majka me preklinjala da bježim.

- Zar ne shvaćaš - govorila je - da si kriv jer nisi kriv. Time ih izluđuješ. Njima trebaju krivci, a tvoju krivicu imaju samo u tome! Sisom te svojom, ovom kojom sam te dojila, zaklinjem: sine, Midhate, živ bio majci svojoj, bježi!

Majka je preklinjala da bježim.

Iz njedara je izvukla svehlu dojku...

Platio sam hiljadu maraka kolegi inžinjeru iz istog poduzeća u Bratuncu. Otpisao sam mu, napismeno, mnogo puta veću svotu novca koju mi je dugovao. Prihvatio je da me, u gepeku, izveze do zadnjih njihovih položaja u regiji.

U Tuzli su, naši, kazali da ne znaju šta će sa mnom. I da nastavim.

Tako sam produžio na sjever.

Ne uspijevam se javiti majci. Da mi je samo upitati: Jesi li mi živa?

Bosna leti u nebo

U očima male Haše stisnula se tuga kozmosa. Ona je kćerka sunca i svijeta. Majke nejma. Umrla, nestala, preudata? Morala je postojati! O tome Haša ne bi. A otac? U Njemačkoj je. Crnči na crno. On, zaista, postoji. I sam sam se uvjerio. Zadesio sam se u izbjegličkom centru kad je Hašin otac nazvao telefonom. Koliko mi se samo obradovao. Veli:

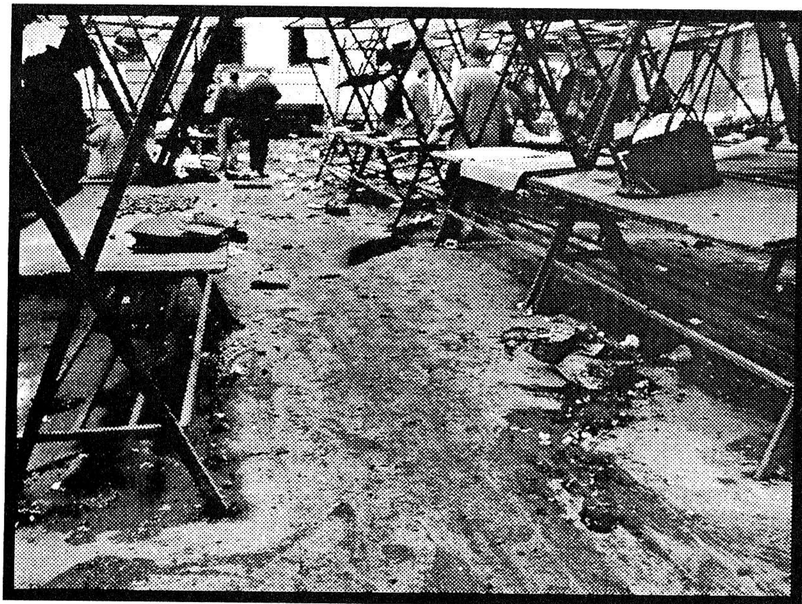
- Naš si! Samo nemoj reći da nisi iz Bosne. Odmah sam te prepoznao. Kaži, što nam je s Bosnom?

- Bosna nam leti u nebo... - kažem, a stari Ciganin masno psuje i odriče:

- Bosna će biti gdje je i bila. Uvijek je bilo Bosne! - pa iznova dobro opsova.

Njegova velika Haša kaže da ima osamnaest godina. Ne-

ka znam da je punoljetna! Znam da nije. Da ima, već bi i svoje dijete, najvjerovatnije i više od jednoga, imala. Ovako, u muhadžirima, brine brigu o još četvero djece svojeg veselog oca.

Umakli iz sarajevskog Džehennema.

Živjeli su u staroj i lijepoj mahali Mejtaš.

Ali, ni Mejtaš više nije Mejtaš. Vidjela je na televiziji. Razrušen.

I, općenito, hoće li išta na Mejtašu, u Sarajevu, u Bosni, hoće li, tamo, išta ostati isto? Može li biti kao što je bilo?

- Nemoj mene pitati. Ja sam se u Sarajevu dosad trebala udati. Rat mi je sve srušio. I Mejtaš. I brak. I sve. Mladoženje mi nejma. Možda su i njeg ubili. Zato će mi, sada, babo naći drugoga, u Njemačkoj me udati!

Kad smo se bolje sprijateljili, kazala je da ima petnaest godina. Da su je daidže htjele udati za dvije i po hiljade maraka. I da će u Njemačkoj dobiti na cijeni. Da su Ciganke za udaju ostale po Bosni. I da se za nju, sada, može dobiti i četiri tisuće maraka. Možda i više. Nije obataljena. Nevina. A to ima posebnu cijenu.

- A onog mojeg, što mi ga više nejma, njega sam voljela. I namjerila sam za njeg besplatno. Mimo daidža. A rat mi sve srušio. I njega. I Mejtaš. I Sarajevo. I mene. I, ne pitaj me kako mi je. Ništa me ne pitaj. Pusti... - pa se iz krupnih Cigančicinih očiju otisnu suza.

Djevojkama nejma tko da piše

Samira Jusić, selo V, zadnja pošta 75.400, Zvornik, Bosna.

Na tu bi adresu, da sve nije kako jeste, i ovih dana stizala pisma. Mnoga. Momačka. Jer je adresa djevojačka. I to u pravom smislu - 28. aprila 1992. godine napunila je osamnaest godina. Stasala do punoljetstva i mogla bi se, po vlastitom izboru, bez miješanja roditelja, dopisivati sa kim joj se hoće.

I čitave bi joj dvije godine bile na raspolaganju.

Do dvadesete, običaj je u njenom selu, djevojka ne postaje usjedilica.

I koliko se, samo, za sedamsto dana može primiti pisama! Koliko susreta na pilavima, dovama, i prije teravija i poslije mevluda! I izbiranja kojemu dopustiti da s njom poašikuje! Pa pendžeranja! Ima li išta umilnije?! Ona se pojavi, a on na-

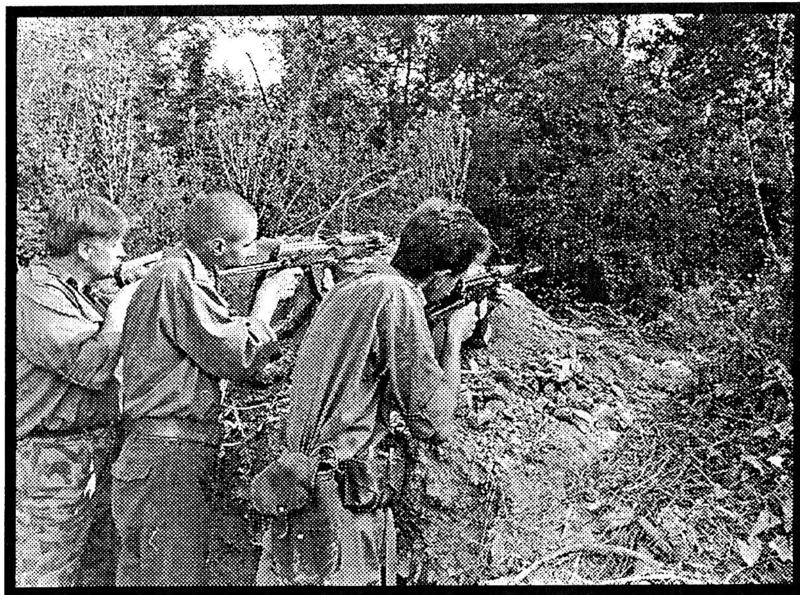
polju, ispod pendžera, pa, na odstojanju, jedno drugome mame uzdahe...

- Još ni ruke nisam pružila!

To znači da se s muškom nije ni dodirnula. Čak ni rukovanjem.

Netaknuta, ničim uprljana, ljepotica Samira. Ne dobija pisma. Niti ašikuje. Osamnaest godina dočekala u muhadžirluku. U prognaničkom prihvatilištu.

Njen novi, privremeni dom na osami je. A i da ima momaka uokolo, pitanje je bi li razumjeli običaje pri udvaranju. Vjetar rata raznio je njene moguće momke, one koji su preživjeli agresiju, po branicima Bosne. Ne mogu joj pisati. Ne može im pisati. Tamo gdje su oni, pisma ne putuju. Pokidane su sve veze s Bosnom.

Stani, Strahinja!

Ramo. Rudar. U Velenju. U mirovini, nekako od onog vremena kad je Sloveniju mimoišao rat, a Bosnu strefio. Da je znao, i ne bi u penziju. Nije znao, pa namjeravao kući. Pravoj kući.

- Kad sam primao prve plaće, znao sam uskliknuti: Treba javiti našima u Bosni da napušćaju Jugoslaviju i preseljavaju u Sloveniju.

Vic ili nije, ali se ispunilo. Slovenija se prelahko riješila Jugoslavije, a Bosna najkrvavije plaća odbijanje sudjelovanja u njoj.

Djeca mu i rođena u Sloveniji, ali im je kuću pravio u Bosni. Ko zna, možda se za njih i zavaravao, možda se ona požene i poudaju ovamo. Ali je za sebe znao: tamo!

- Na kućni broj mojeg telefona u Bosni, umjesto nikog ili nekog iz moje najbliže familije, odazvao mi se Strahinja. Ponovio sam poziv. Opet se javio. A ja znam da u mojoj mahali u Sanskom Mostu nejma nikog s takvim imenom. Na treći njegov odziv, kažem mu: čuj, nećeš ti mene strašiti. Nećeš ti meni više strah u kosti utjerivati. Ja ću se tamo vratiti. To što je moje, ne može biti tvoje. A tebe ću, Strahinja, poslati u ćaćin k....

Ramo je bio tih, miran, strpljiv. Pribran insan. Ali su pokidane granice njegovog strpljenja. Jer, kad naš dobri Bošnjo, birajući između najsočnijih mogućih psovki, odluči nekog poslati tamo gdje je Strahinju, onda to znači da potpuno negira njegovo postojanje. Ne vraća ga ni u materinu. Nego na stanje dok taj Strahinjić nije bio ni u nagovještaju. Čak ni kao očev spermatozoid. To je to kad se rekne da neko ide u krasni.

Hana na putovanju

U muci i strci, telefonirajući na sve strane ne bih li išta doznao o majci i ocu u okupiranoj Foči, bahnem i u kancelariju Rdečeg križa. U komšiluku mi. Samo što nikad, za ovih šest godina ovdje, nisam ni pomislio da ću preko tog praga; zar bih dolazio raditi ovdje kad mi ni u mojoj Bosni, nikome mojem, ne bi ni na kraj pameti bilo; samo zbog ispita iz prve pomoći radi šoferske dozvole.

Ali, pricerala orla zla godina da zimuje među kokošima.Pa i ja, uđem.

Pun hodnik. I druge pritjeralo. Najviše naših. Tek pristigli iz Bosne. Isplakane žene - i rasplakana djeca. Stoje. U redu. Čekaju. Samo jedna ženica, u ćošku hodnika, šćućurila se, u dimijicama, s bebicom na prsima, čuči.

- Odakle si?

- Ko? Jel ja? Od Doboja... - kaže i priprema se poskočiti.

Smirujem je. Uvjeravam da me se ne treba bojati. I pitam otkud njih dvoje ovdje.

- Zaputila se s bebom od tri dana i s jetrvom. Ona pošla svojoj snahi i bratu, u Ptuj. Pa se rastale u Murskoj Soboti. Ona ode u Ptuj...

- ?

- I ništa. Neka sam djetetu živu glavu izvukla...

- Koliko mu je sada?

- Petnesti dan.

- Dvanest dana, sve ste na putu?!

- Neka je živa glava. Sporo se putuje. Bosnom smo sve kolale. Nismo, vala, prečicom ni kroz Hrvatsku. I po Sloveniji smo vrljale dok nismo nagodile kuda se ide za taj Ptuj.

Utom me i ugledaše ovi iz Rdečeg križa. Znaju da nisam muhadžir. Ljubazni su. Pitaju.

Ne kažem ništa o željenom telefonu visokog komesarijata za izbjeglice, niti se raspitujem za bilo kakav način kontaktiranja s Fočom. Kažem:

- Ja bih ovu ženu s djetetom smjestio kod sebe.

- O, hvala, gospod Elvedin, mnogo hvala. Ne znamo što bismo s njima. Dijete premalehno da bi ga primili u izbjeglički centar, a ni u porodilištu neće da nam prime ženu s rođenim djetetom. Mnogo vam hvala, sosed dragi...

Trknem po svoju ženu. U čas i po dođemo s našom djevojčicom. Zbog sticanja povjerenja musafirke iz Doboja.

... Srce nam je pucalo dok su, poslije tri mjeseca, odlazile. Ismihana se povezala sa svekrvom, koja je, u međuvremenu, dospjela do Njemačke, a malehna Hana se otela i jaknula da bi mogla nastaviti putovanje.

Lijepa smrt

Brinuo sam za Harija. Bili, dok sam još bio u Bosni, najbolji jarani. Niti sam boljega, i ovamo stekao.

Njega okupacija, bezbeli, zadesila u kući. Pametan je čovjek. Nije moglo biti da ne shvati da će rat. I prihvatio ga je. Čim se nije evakuirao iz grada. Porodicu je htio poštedjeti ratne psihoze, pa ih poslao meni. Dok frtutma ne prođe. Ali nije shvatio kakav se rat sprema. Mislio je: Hajde - de, biće, proći će, zaustaviće svijet, a i da je susjedima s komšijama živjeti, pa će se i sami urazumiti.

Pogotovo što njega nikakve politike nisu interesirale, pa što bi njega iko i dirnuo.

Ali, jeste vraga! Čim se čulo da su razglasili svoju vlast u Gradu, upali su u i njegov neboder i - samo li je stanar s mus-

limanskim imenom ili porijeklom - pucali i ne otvarajući vrata.

A njegov stan na devetom katu.

Da je barem u prizemlju, makar i za koji boj da je niže, riješio bi se muka. Iskočio, pa bi ostao ili ne ostao živ. Ili bi ga brzo ubili. Ovako mu je bilo da sluša pucnjavu i pomagljavlju kako mu se presporo, i neumitno, primiču.

Ali onima ili osanisala pucnjava ili im usporavala penjanje, pa pristupili izvođenju Muslimana napolje.

I Harija izvelo i prislonilo uz ogradu.

- Šta si?
- Musliman.
- Čuj! Profesionalni Musliman!?
- Po profesiji, inžinjer.
- Muslimanstva?!
- Kemije.
- Čuj, kemije?!
- ?

- Čuj, Musliman, i još kemije! Što će Muslimanima inžinjeri? I još hemije. Pardon, kemije; majku li vam ustašku. I vi u inžinjere, i još hemije! I još kemije! Majk...

A jedan, Harija, sve nožem, otpozadi, onako raskerečenog uz ogradu. Uz bradu, niz bradu. Pa ga popusti. Pa uz vrat, niz vrat. Nožem. Sve mu za jabučicu zapire. Više osjeća, nego što ga, preko oka, vidi. Samo kad bi oborio pogled, bi bio preklan.

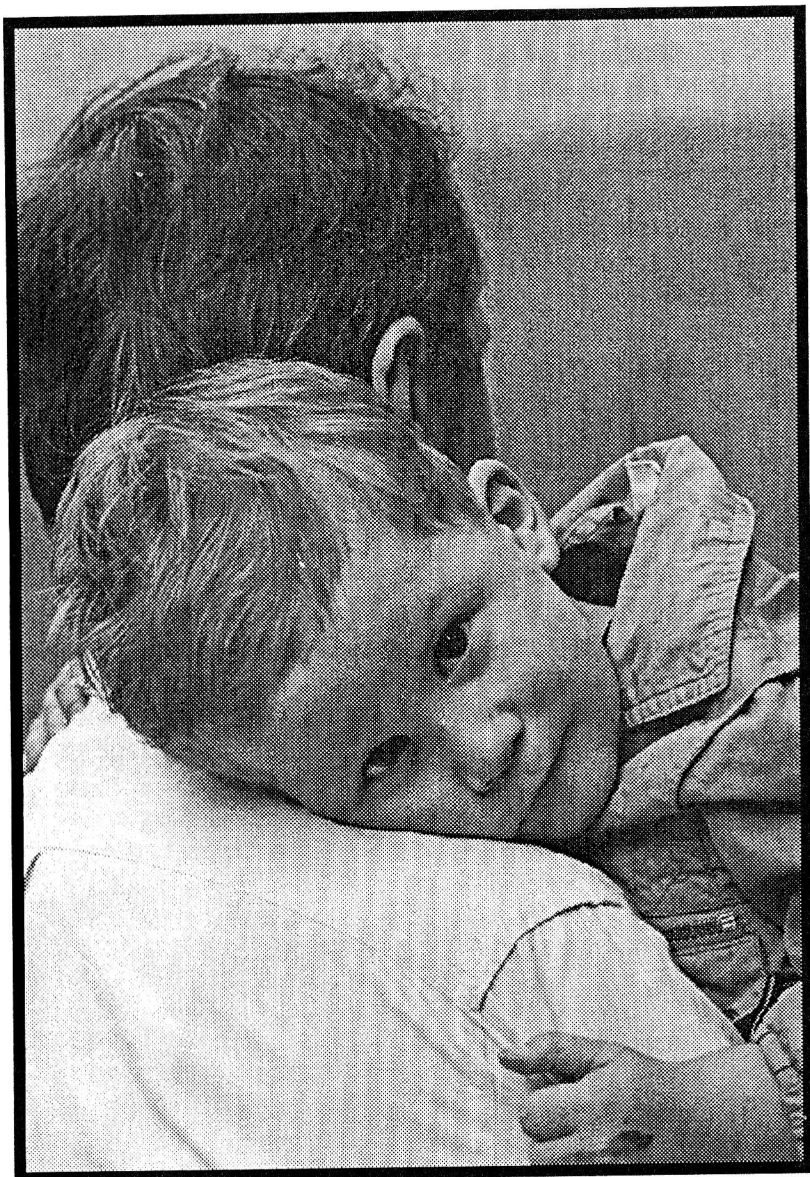
Pred očima mu, kroz ogradu, trupla iz kojih još hlipti krv. Bez glave, bez uha, bez očiju, bez ruke, bez ruku, bez onoga i onoga ispod onoga. Sve komšije ispod njega i iznad onih komšija koje su samo ubijali pucanjem kroz vrata.

I svi ti, kroz ogradu, povrh svega - zaklani. I to istim tim nožem ispod njegovog grla. Osjeća po oštrici. Nije studena, kakva bi bila na svakom drugom nožu. Vrela je. Uzavrela od vreline krvi. I samo što još i njeg nije zarezalo.

Kad li: začu se, kao grom iz vedra neba, psovka i Hari ispod vrta osjeti da onaj s nožem bi odgurnut. I da ga, u trenu, zamijeni drugi. Na sljepoočnici mu se pojavi hladnoća pištoljske cijevi.

Lahnu mu. Osjeti se preporođenim. Od silne lahkoće, nije više osjećao ni šta ga ispituju, niti je išta više dopiralo do njegovih čula.

- Ja, ljepote! Ja, ljepote, moj Mensure! Takvog rahatluka nisam doživio. Niti se može usporediti ta sreća kad sam osjetio da me neće zaklati, nego samo ustrijeliti - pričao mi je kad je skoknuo do mene, samo da vidi svoje, pa još istog dana zapucao na dalek put, nazad, u Bosnu.

Crna žena iz tunela

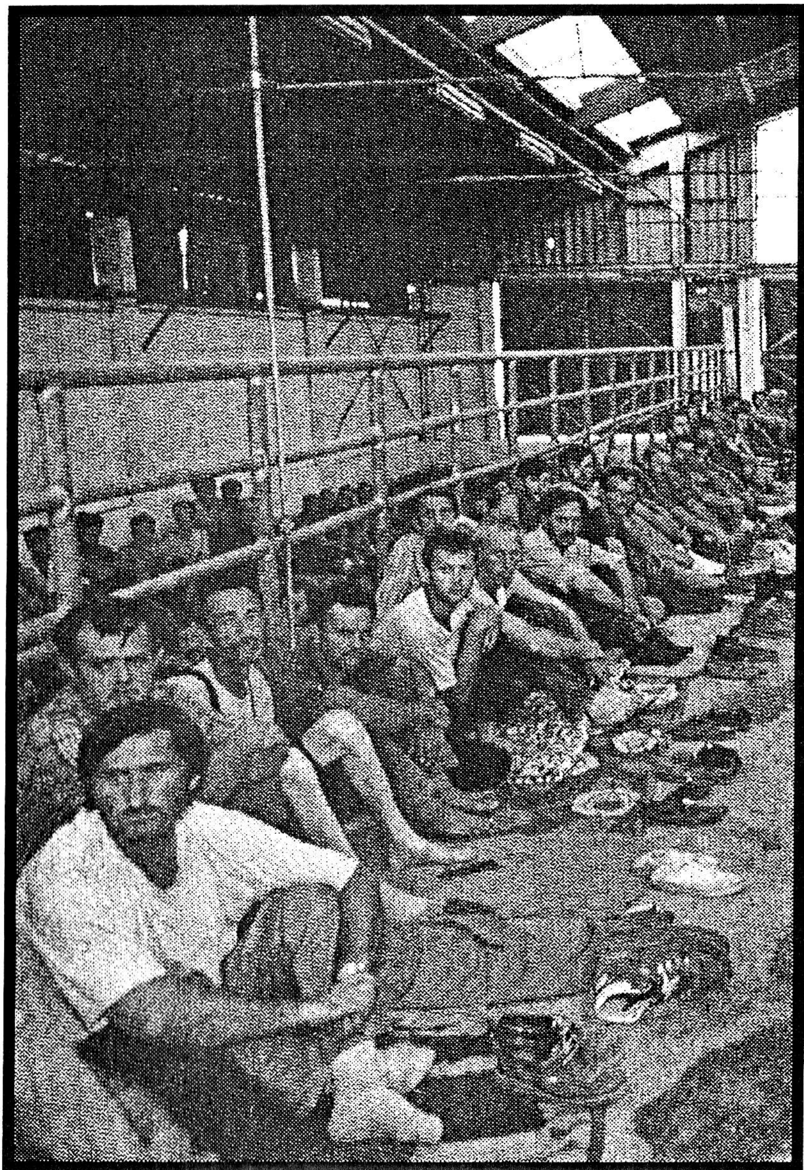
U Mariboru, u bivšoj kasarni bivše i tako nazivane vojske JNA, prvi upisani muhadžir je Bahmo Halilović, iz Križevića, kod Zvornika. U dnu spiska, zadnje, upisano je ime Mustafe Muratovića, s istom adresom u Bosni. I time kao da se htjelo da bude zabilježena ova priča o njihovom selu.

A Križevići su bili u zabiti sve dok, s ranog proljeća 1992. godine, kroz selo nije prošao prvi voz na pruzi Tuzla - Zvornik.

Prošao je jedan. Nije više nijedan. Istog dana srpski teroristi izvršili su miniranje pruge.

Ona se tri puta započinjala graditi.

Prvi put se stalo kad je probijan tunel kroz Križeviće. I to jer je započeo prvi svjetski rat.

I drugi put je zapelo s tunelom kroz ovo selo. Tada je izbio drugi svjetski rat.

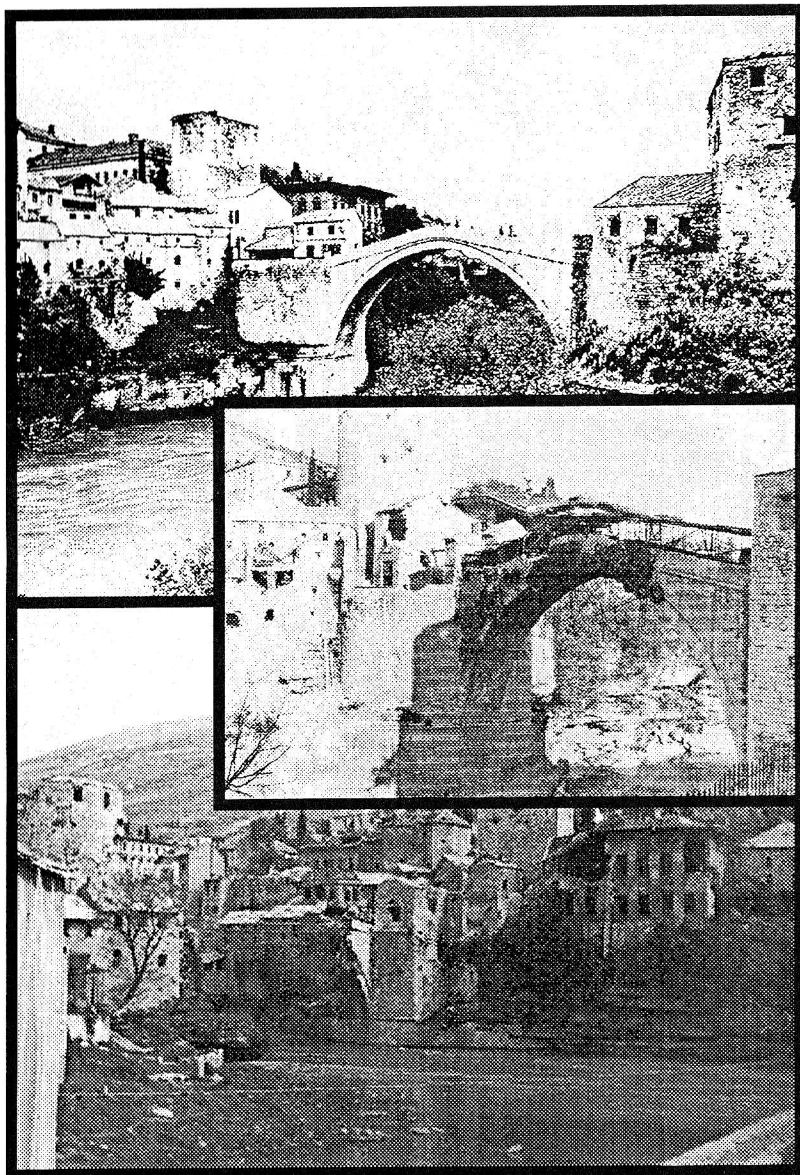
Od tih ratova ostade predanje o ženi u crnini. Oba puta upozoravala je graditelje da prekinu poslove. Jer se neće dobrim završiti. Oni nisu slušali i tek su ih ratovi prekidali.

I u zadnje dvije-tri godine, prije nego što će početi ovaj rat, kad je treći put započinjala izgradnja pruge između Zvornika i Tuzle, obnovilo se stanje da su radovi zapinjali na tunelu kroz Križeviće. I opet se pojavljivala crna žena. Sasvim pouzdani svjedoci zakljinjali su se da im se obraćala i odvraćala od istrajavanja na probijanju tunela. U protivnom, kazivala je, opet će rat u Bosni. I nestajala je. Kao da je nikad nije bilo. I ponovno se pojavljivala niotkud.

Narod je i bio spreman povjerovati u kob njenog predskazanja. Ali, komunisti iz Bosne i Srbije požurivali su poslove. Bila bi to *prva željeznička veza između bratskih* republika. Nisu marili za gatkama. Njima je bilo važno njihovo začaravanje naroda.

Helem, nebrojenim novcima, ali tunel bi probijen!

I, rečeno je, čim pruga pròradi, počeše i diverzije po njoj. To je opet rat zahvatao Križeviće, Zvornik, cijelu Bosnu.

Sretnija Nova 1415!

Djeca, kao djeca. Čekala, trljala oči, čekala, pa i prikunjala dok se, skoro uglas, ne trgoše iz prvog sna:

- Vi nam sutra ispričajte!

- A šta? - pita ih majka.

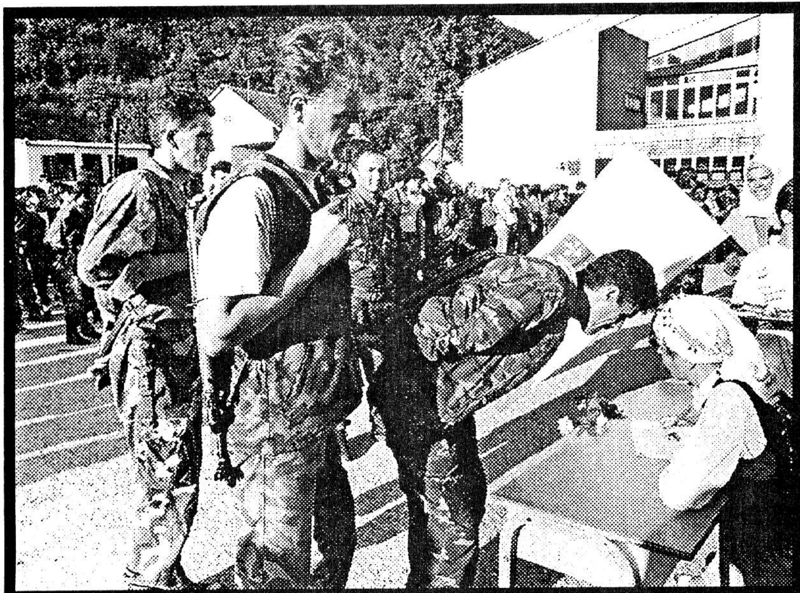
- Kako je došla Nova godina!

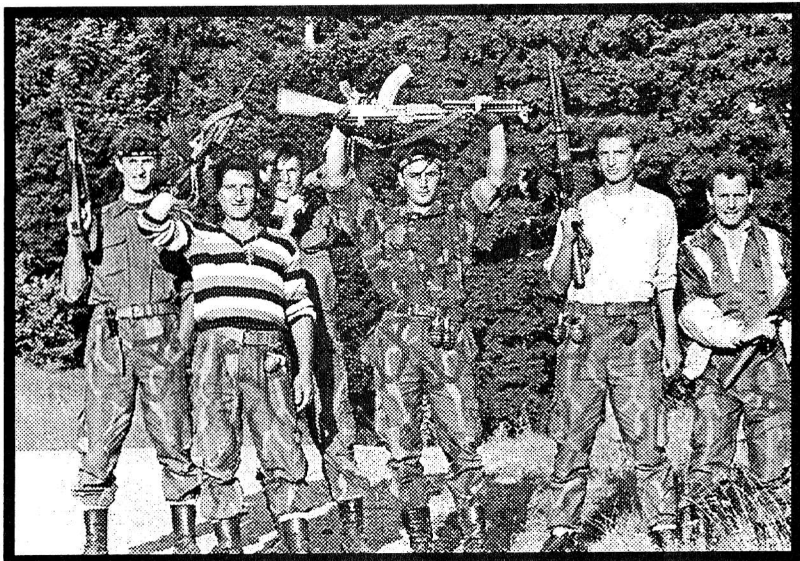
- Dobro... - opet kaže Zijada. - Ispričaću vam, ali ako se presvučete u pidžamice i lijepo složite svoju odjeću!

- Kakva si... - pospana dječica, kenjkajući, negoduju.

- Pusti... Pusti ih. Neka se ne rasanjuju. Šta fali i da prespavaju u odjeći. Grehota ih je bihuzuriti! - umiješam se, zadubljen u program lokalnog radija.

Teče svečarska emisija koju vodi moj novostečeni prijatelj Bojan. Njegova supruga Majda(!) donijela nam je jutros kom-

pletan materijal za novogodišnju trpezu, a specijalno je išla u susjednu Madžarsku zbog guske. Sada se rumeni i još se puši na našem trokutnom hastaliću iz spremišta Bojanove radio-postaje.

- Neka... - veli meni žena.

- Dobro, dobro... - odgovaram, naget nad tranzistorskim radijem, dok u drugo uho napola dopire njezino obraćanje dječurliji:

- Kada se dobra djeca presvuku i lijepo slože svoju dnevnu odjeću, u noći im se meleki obraduju, a šejtan ne mogne ni priviriti u sobu. Lijepo složene haljinke, po mraku, oblače dobre vile, a razbacanu odjeću nosaju na sebi vještice...

S radija se zahori glazba, pa odvojim pogled ka krevetcima: djeca, zajapuhrenih obraščića, naveliko spavaju. Na njihovim stolicama - uredno složena praznična odjeća: sve što su imala na sebi kad smo izvukli goli život iz okupiranog zavičaja.

Pogledam niz ženu, uz ženu, pa po sebi. I mi u onome što se zateklo na nama kad smo djeci iznosili živu glavu.

Solidarizirajući se s evropskom tradicijom praznovanja ove noći, najviše zbog ponuđenih đakonija za svečanu trpezu, sve četvero smo - i bez međusobnog dogovora - odabrali Novu godinu ne dočekati u novijoj i ljepšoj odjeći, dobijenoj od dobrih ljudi u tuđoj zemlji, nego smo se opredijelili za iznošanu i izvehdjelu, svoju, iz Bosne.

Svečana bosanska nošnja u muhadžirluku. Kako već i priliči da se, najbolje moguće, treba obući čekajući novu godinu.

- Spoštovani poslušalci, zdaj se pripravite za zdravljico. Še malo pa bo. Še štirje sekond... Je zdaj: Srečno Novo.... - upravo izgovara moj prijatelj Bojan, a mi se još omišljamo da li da načnemo voćni šampanjac, koji je djeci donijela Sillva, Bojanova koleginica.

Moja majka je, po navici, rano legla i sada uveliko spava u kuhinji.

S njom ćemo, inšallah, u novom ljetu nazdraviti šerbetom za Novu 1415. godinu.

٤

Tri jetrve bez svekrve

Zlata, Džemila i Fatima. Sve s prezimenom Hamzić. I odnose se kao sestre. A jetrve su.

Nije vrijeme za šale. Ni za onu opasku: svađale se jetrve preko svekrve.

Svekrve i nejma. Ona, i njihovi muževi, i ostala muška familija, sve ostalo òstalo u Bosni, negdje kod Kalesije. Samo jetrvama ostavljeno da se izvuku i sačuvaju podmladak.

Tako. Tri jetrve iz okolice Kalesije. I šestero im djece. Neke su, s nekom od djece, krenule ranije. Do u Dubrave. Ali ih je odatle istjerala slavna jna. Ni u Tuzli im nije dala mira. Da bi ih i na izlasku iz bivše Jugoslavije, na samoj granici Slovenije s Austrijom, gdje su skrasile, dočekala svjedočanstva o prethodećim slavnim danima dične vojske izniknule iz naroda.

2.

Tri hamzićke smještene su u nekadašnjoj karauli.

Karaula je ostavljena u takvom stanju da je ni temeljitija popravka ne bi vratila u regularno stanje.

Nije došlo do napada teritorijalaca Slovenije na ovu graničnu kasarnu.

Napadnuta je iznutra. Razvalili su i odnijeli sa sobom sve što se moglo oni koji su u njoj živjeli. I zadnju moguću bravicu, šteker ili šaraf.

- A djecu smo rađale da bismo bile ponosne da postanu vojnici. Daj Bože da se takvoj armiji i onima koji su je stvorili sjeme zatre! - kunu jetrve, pa dugo šute, zaogrnute opakim uspomenama.

3.

Njihovi Jahići su jedno od mnogih, tipičnih, bosanskih sela. Čak i po tome što su bili u komšiluku srpskih sela. U njihovom okruženju. Uokolo su Zolje, Dumnica, Buzik, Zelina. Ni partizanski Šekovici, sa svojom četničkom Paprаćom nisu daleko, a i opet se uspostavio znak jednakosti između četnika i partizana.

Sa susjedima su, vele, zajednički izgradili makadamski put. Zajedničkim parama i akcijama doveli struju. Zajedno i asfaltirali put. A onda su im komšije, na četiri mjeseca prije sloma Bijeljine, na put postavili barikade. Kao da su, tih dana, Muslimani ubili dva srbina milicionera.

Ubijena su dva Muslimana milicionera i ubili su ih srbi.

Od tada presije nad Jahićima nisu prestajale.

- Uz Ramazan su čuvane straže oko džamije dok su ostali bili na terapiji... - Priča Zlata Hamzić.

Iz Dubrava, s aerodroma, dolijetali su avioni i bacali im letke na kojima je, vele, pisalo da će im Bajram biti krvav. Kunu se očima da su letci bili s takvim sadržajem. Kao što nije potrebna nikakva zakletva da bi im se vjerovalo kako je Bajram u Bosni i bio krvav.

- Došli su nam na Bajram i, umjesto čestitanja, s uperenim puškama naredili da im predamo oružje, pa će nas braniti od agresije iz srbije... - priča Džemila Hamzić.

Muškarci iz Jahića odgovorili su da bi bolje bilo da komšije srbi njima daju oružje jer su ga se toliko nadobijali od JNA da ga se ne mogu dovoljno nadavati, pa će, zajedno naoružani, bolje braniti sela od agresije.

Agresija je tada, kao, najavljivana samo od jna i iz srbije.

Ali su baš komšije zapucale.

Mještani Jahića počeli su dane provoditi u šumi. Noćivalo se u velikoj zemunici. Jelo, jedino, što bi neka od žena uspjela, na brzinu, zgotoviti u svojoj kući na kraju sela.

- Počeli su nam paliti kuće. Zapalili su dvadeset i jednu... - priča Fatima Hamzić.

Prethodno su im, vele, kao da čine sa vlastitom imovinom, na traktore tovarili regale, ugaone sekije, šporete, televizore, zamrzivače. I to su baš birali. Moglo im se. Uz objašnjenje da to tako treba biti. Da tako bude kad je rat. Pa, kako s objašnjenima nije išlo glatko, zapucali su za Jahićanima, tjerajući ih s praga. Da im potpraše put. Nikog nisu i ubili. Ili im se, u tom času, tako htjelo, pa namjerno promašivali.

Ili je spasonosan bio traktor s kamionskom prikolicom? U njeg se natrpalo više od stotinu jahićkih žena s dječurlijom.

U Dubrave!

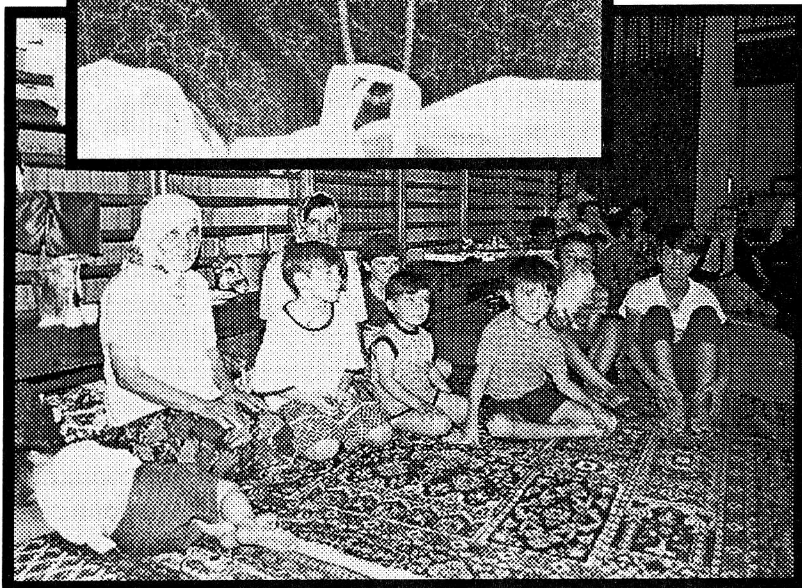
4.

Nova strava u Dubravama.

Miniranje aerodroma.

Na kućama, udaljenim dvjesta-trista metara, prozori su izlijetali s kutijama. Crijepovi slijetali kao da su na konac nanizani.

Plafon pao u sobi u kojoj su se smjestile hamzićke sa sibijanom.

Mali Meho, najodraslije među djecom Hamzića jetrvi, kazuje kako su jednom čovjeku zubi u ustima popucali. Držao, kad je zagrmilo sa zemlje, zatvorena usta. A trebalao je, veli mali Meho, otvoriti usta i vate natrpati u uši.

Hajde mu ga znaj da li je bilo tako. To s polomljenim zubima.

Uostalom, Meho je to, mališan, tako doživio.

Čak i ako nije istina, bila bi to najmanja podvala u ovome ratu.

Kao što bi, kad bi bilo tačno, bilo i najmanji gubitak u ovome ratu.

Ali da je bila strahovita eksplozija na aerodrumu Dubrave, bila je!

To se, barem, zna.

5.

Za Hamzića nejač u Dubravama više nije bilo sigurnosti.

Strijepilo se da li je eksplodiralo sve što je minirano. Niti se znalo gdje su sve mine postavljene. Zato su evakuirani ka obližnjoj Tuzli, već prezakrčenoj muhadžirima.

Tu su ostali kratko. I dovoljno dugo da do njih dođu očevici krvoprolića u Jahićima.

Doznali su i o smrti amidže Huseina. I doktora Sejada, koji je, također, bio Hamzić.

6.

Amidži se zamalo omaknulo da ne dođe kući uz Bajram. Došao bi i tada. Pogotovo bi tada. Ali mu se nije dalo. Njegovi poslodavci u Njemačkoj nisu baš razumijevali potrebu Bošnjaka da su željeli kućama za 4. april 1992. godine jer su ubrzo padali uskršnji blagdani. Tako je, uz njih, i on došao.

- Tamo je takvo pravilo. I dobro je ... - kazivao je rahmetli

Husein Hamzić, to jeste amidža. - I dobro je da im je takav običaj!

To je rekao zato jer mu se, time, omogućilo da dođe u Jahiće kad je potrebitije. Jeste lijepo sa svojima bajramovati. Ama je još dostojnije boriti se za Bosnu.

On nije bježao prema Dubravama. Ostao je s onima koji su naumili povratiti Jahiće.

- Hajdemo - kažemo mu.

- Neka nas! - kaže on nama. - Ako je ginuti, da ginemo na svojem! - kazao, je li, amidža.

Helem, da se ne dulji: bio je zaklonjen za veliku bukvu. Granata je izvalila i bukvu. I sve uokolo. I sve je otišlo u nepovrat.

Tako je preselio na Ahiret šehid amidža.

7.

Doktor Sejad se preselio među besmrtnike obavljajući svoje ovodunjalučko djelo.

Bio je u selu Mejdi. U improviziranoj bolnici. A i kakva bi bila drukčija bolnica u bosanskom selu koje se zove Mejđa?

Pomagao ranjenicima iz sela Kobilica. Tamo su ih, šesnaest Muslimana, i mrtve izmasakrirali. Što poklano, što poubijano. Ravno šesnaestero.

To su im, ko bi drugi, njihovi susjedi srbi počinili.

Preostali, izranjavani, stigli su do u Mejđu.

Helem, da se ne dulji: doktor Sejad baš bio naget nad ranjenim, kada je i njeg dotukla granata.

A bio ko zlatna jabuka. Da je dva oka da ga se nagledaju. I još doktor.

Tek završio tolike škole. Niti je iko od Jahićana imao veće škole. Mladić. Nije se stigao ni oženiti.

Šta ćeš, de!

Kad mu je tako zapisano. I kad mu se nije dalo da pokuša zbrinuti i ranjenike iz sela Brda, gdje je, sutradan, poklano dvanaestero Muslimana.

Tako je na Ahiret preselio šehid doktor.

8.

Ista JNA, koja je naoružavala komšije srbe i hrabrila ih na klanje, drznula se da napadne i samu Tuzlu, prepunu najosjetljivijeg mogućeg materijala na zemaljskoj kugli - krcatu ljudima i tom nekakvom kemijom klorno-alkalnog kompleksa.

9.

Iz Tuzle su devetero Hamzića neki mlogo dobri ljudi, u automobilima, prebacili do improvizirane skele na Savi. Ali, to nisu bili dobri ljudi, nego, kako je već zapisano, neki mlogo dobri ljudi. Takvi su da su ta trojica divljih taksista, otac i njegova dva sina sa tri automobila, za svako od Hamzića tražili po stotinu maraka. Tada su to bile velike pare, ali su im dale. Zlatnine su založile. Jeste, kako i priliči situaciji, u bescijenje.

U zemlji u kojoj je život izgubio cijenu, i vrijednost zlata varira.

Samo su ratni profiteri na cijeni.

10.

Savu su, skelom, prešle besplatno.

Kroz Hrvatsku, do Zagreba, mijenjajući marke preostale od zlata i taksista, mijenjale su autobuse. Tu su, u džamiji, prenoćile nekoliko noći.

Nikada zagrebačka džamija, čak ni uz klanjanje Bajram-namaza tog proljeća, kada će, istog tog jutra, osvanuti rat i krvavi Bajram u Bosni, nije imala više džematlija, nego tih dana kasnog proljeća 1412. hidžretske godine, kada se naša nejač iz istočne i sjeverne Bosne, ona što joj je uspjelo iz-

maći ispod četničkog noža, još u čudu što im se zbilo, slila u ovaj Allahov hram i njegov harem.

Odavde su Hamzići proslijeđeni na krajnji sjeveroistok Slovenije, na samu granicu s Austrijom, iščekujući kada će dalje i ne znajući kuda će, dalje, s njima.

11.

- Daj nam, Bože, da se vratimo u Bosnu. Svojim kućama. Najviše bismo željele. Pa neka više nejma ni kuća. Neka su i spaljene. Živa glava je ostala!

Jelde, mama...

Kada, subotom, sirena označi da je podne, petogodišnji Amir najhitrije prekida bezbrižnu igru pred kućom na gradskoj periferiji i polijeće u naručje majci Renati.

Ali, mamine ruke bivaju zauzete. U njima bude mališanova osmomjesečna sestrica Admira.

Zato se dječačić hvata za majčine skute.

Utom i umine jek sirene.

Dugo se stišavaju mališanovi drhtaji, pa kada, pripijen uz materino krilo, između jecaja, uhvati dah, zapita:

- Majko, je li ovo početak ili je kraj uzbune?

Mama hvata pljuvačku po grlu.

- Majko, za koju je opasnost sviralo?

Mama još traži zagubljeni pisak glasa.

- Jel opća ili je zračna opasnost?

Na to se i mlada, dvadesetpetogodišnja majka, rasplače. I od sreće što je dječak daleko od stvarnih signala smrtne opasnosti. I zbog saznanja da on doskorašnje doživljaje, ipak, neće moći lahko zaboraviti.

2.

Tamam kada Renata pomisli da je uspjela povezati niti kojima Amiru pojašnjava gdje su oni sada i kada se dječačić prepusti igri pred kućom, ubrzo dolijeće uplakan:

- Majko, zašto meni ne rekneš istinu?
- Pucaju i ovdje!
- Eno, čuješ li grmljavinu?!

Njihova *nova* kuća preblizu je nogometnog stadiona.

U toku je nogometno prvenstvo države u koju su dospjeli.

Detonacije navijačkih petardi i raketa, zbog datog gola ili propušćene šanse, teško je ikome pojasniti kao bezopasnu zabavu.

Niti bi se moglo objasniti Amiru da se, tu gdje su dospjeli, odrasli ljudi ganjaju za hloptom i da uokolo sjede još bezbrižniji ljudi, galameći i pucajući iz razbibrige.

Kada mališan zna da, koliko jučer, nije mogao ni pomisliti da izide pred svoju *pravu* kuću s hašovčićem za pijesak.

I kada je, iz iskustva svojeg babe, zapamtio nogometne stadione na potpuno drukčiji i sasvim neprimjeren način.

3.

Opet se dječak zaigra.

I opet zapuca.

Ali, otprave.

Na vojničkom strijelištu.

I opet majkin plač. Zbog sreće jer je to najobičnija vojnička vježba iz gađanja.

I uzdah...

4.

Tako traje ponavljanje. Renata, opet u zavičaju, svojem razboritom sinčiću pojašnjava o mirnodopskim subotnjim probama gradske sirene, navijačkim petardama i manevaskoj municiji, svjesna da je, na sličan način, do skora, pred Amirom, u Bosni, pokušavala prikrivati rat. Ali je dječačić, tamo, dovoljno odrastao da je sam mogao razabrati kako zbog četničke granate gori susjedova kuća u njihovom selu i da je ustaška granata prekinula idenje u školu njegovih malko starijih poznanika iz mahale. I da je, svojim očima, gledao avione dok su, po Željezari, sijali bombe, kada su njih sklonili u Zenicu, kod tete, misleći da će im u gradu biti sigurnije.

Kao što i opisuje svoj doživljaj porušenog mosta kraj Žepča:

- Mostovi su, jelde majko, da bi stojali nad vodom. A onaj naš most, on je upao u vodu...

5.

- Jelde, majko, ja se u pijesku igrao, a ono puklo. Sve se treslo. I pijesak se rastresao. Bijeli dim je pokrio nebo!

6.

Renata, kad god stigne, izvede djecu u šetnju gradom. Tako se njen mali Amir, koji ne razumije šta je druga država, mada je već naučio ovdašnju nenu zvati drukčije, ali jedno drugome moraju ponavljati riječi da bi se razumjeli, uvjerava da više nije u ratu.

Zgrade su čitave. Novi automobili jure cestom. Pijesak ne leti i nejma bijelog dima nego je gore nebo.

- Admira mi je premalehna. Ne znam da li ona išta zna. Ali mora da osjeća po svojem. Rodila sam je na ni dvadeset dana pred rat. Sve je već smrdilo po ratu. U porodilištu, u

Zenici, za večeru su nam mogli dati samo toliko bureka kao da se dva prsta podijele po dužini... - pripovijeda Renata, dok joj se, opet, niz obraze slijevaju suze, odjednom radosne i tužne: djecu je izvukla, ali su joj ostali muž Mustafa, tek ispušćen iz logora, njegovi roditelji, dvanaestogodišnja zaovina kćerka, kojoj otac ničim ne pomaže.

U srednjoj Bosni ostalo je i sedam njenih godina, i to najljepše dobi. Udala se dok nije imala ni osamnaest.

- Ja sam doma tamo gdje sam navikla. Znači, i tamo i ovamo. Ili sam ni tamo, ni ovamo? Možda bih i ostala ovamo ako nam tamo kuću sruše ili zapale. Ali, opet, ovdje sam izgubila vezu sa vršnjacima. Svako je išao svojim putem i izgradio sebi život. Moja građevina još se drži u nadi da će nam tamo od kuće nešto ostati. Ako ne ostane, srušiće se sve. Sve smo imali. Najbolje je ne znati kako je kad se sve ima, a ostane se bez svega. Kao što je teško ikome ispričati o ratu ako ga sam nije iskusio. Još ne znam razmišljati o budućnosti. Više od sedam mjeseci provela sam u ratu. Navikla da ne znam šta će biti sutra. I ne samo sutra, nego ni za sahat, ni kroz jednu jedinu minutu.

7.

Živjeli su u Donjoj Golubinji, općina Žepče, srednja Bosna. Muslimansko selo. Samo ih je rijeka Bosna dijelila od srpskog sela Želeće. I njima su *njihovi* srbi svašta učinili. Samo što još nisu mogli preko Bosne. Ali su, zato, granatirali.

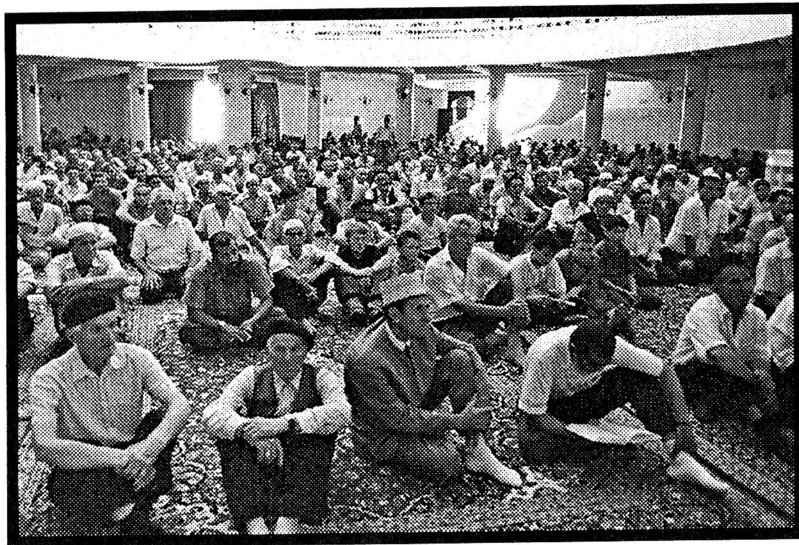
Žene, djeca i starci živjeli su po podrumima. Otpadali su prozori, izlijetala vrata, zidovi se rasipali, krovovi sasipali.

Hrane je i bilo ako se imalo deviza. Jedno jaje - jedna marka. Kila brašna - dvije marke. Muževa plaća vrijedila je sedam kilograma kruha. Raskošem se smatralo ako se taj dan ima štruca kruha.

Oni, kao i većina naroda, nisu imali njemačkog novca.

8.

- Ne znam kako smo opstali. Kad se više nije moglo i kad mi je muž razmijenjen, riješio nas je dopratiti mojoj majci. Krenuli smo iz Zenice, na, tada još uvijek redovitoj, liniji za Zagreb. Sve je dobro bilo do Travnika. Pred Travnikom nas je zaustavila hrvatska vojska. Nije nas pušćala. Tražili smo samo da prođemo. Rekli su da mi ne putujemo u Zagreb, nego da hoćemo pomoći Muslimanima, iako je u autobusu najmanje bilo muškaraca. Zato smo se morali vratiti šumom do Kiseljaka, pa do Jablanice, pa opet šumom. Moj Mustafa je više od dvadeset godina šofer, vozi baš autobuse, ali kaže da nije znao ni da postoje ovi putovi. Još smo, u putu, imali grdnih problema s hrvatskom vojskom. Bojim se da će Bosna imati mnogo problema s Hrvatskom. Tamo, kod nas, u centralnoj Bosni, sve dijele ili grabe sebi, pa proglašavaju herceg-bosnom! A Muslimane hvataju i šalju na svoju vatrenu liniju. Šta ih je, Muslimana, poginulo samo na Maglaju! Od Hrvata se nismo nadali takvom odnosu. Imali smo istog protivnika. Sada i Hrvati postaju protivnici. Hoće sebi pola Bosne. Zadugo u Bosni neće biti dobro. Duže će trajati nevolje nego što se to sa strane može i pomisliti.

9.

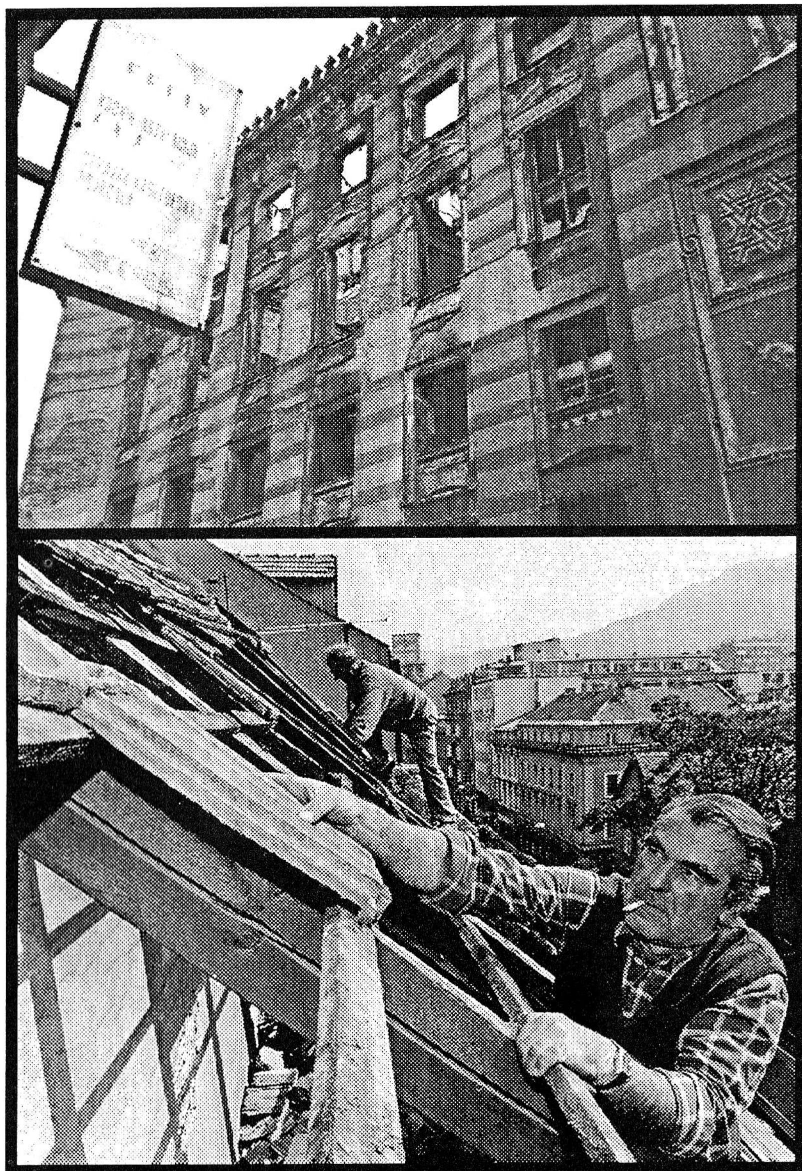
Mustafa se vratio kući. I više se ne čuju.

- Upoznali smo se 1985. godine. On je vozio autobuse. Tako, zavoljeli se. Njega je vuklo da se vrati kući, starim roditeljima, pa smo i otišli. Navikla sam tamo. Sada se ovdje navikavam.

10.

- Kod ove nene imam novog psa. Ime mu je Jorko. Imam dvojicu uz moju pravu kuću. Mali je Tiki, a veliki je Miki. Čuva mi ih moja nena. Jedva čekam da se vratim i vidim šta mi rade moj Miki i moj Tiki.

Tako, na svoj način, završava Amir.

Ovo se ja ne predajem

I samo da je Melina školovanje u trećem razredu osnovne škole morala nastaviti u Sloveniji, već je previše za mladi život.

U toj pojedinosti i njenoj putnoj relaciji Brčko - Murska Sobota stisnula se tragika bosanskog egzodusa.

Ovamo je, otimajući Melinu od armijskočetničke agresije, dovela majka Mejra. Od kuće su, na papiriću, ponijele adresu nepoznatog nastavnika Ive, iz Prekomurja. Pronašle su njegov dom i on ih je lijepo primio.

Majku je nazad, na posao, kad se telefonom javila u Brčko, pozvao Milan, njen direktor iz trgovinskog poduzeća. Kao, radnici ne mogu primiti plaće ako ih ona ne obračuna! Pozivao se na radnu obavezu i prijetio. Nasjela je na laž. Ali

se, kroz tri dana, vratila kćerki u Sloveniju. Nije mogla prijeći Savu. Bio je srušen i zadnji most i bombardirana i posljednja skela. Pa je Milan, telefonom, opet inzistirao na njenom povratku. Kako zna. Čamcem! Ponovo je otišla. I u Prekmurje, telefonom, javila da su je komšije Hrvati, s druge strane rijeke, po mraku, prebacili na bosansku obalu.

Više se nije javljala.

2.

Mala Melina nastavila je živjeti s obitelji nastavnika Ive. Krenula je i u slovensku školu. Uporedo s fantastičnim napredovanjem u učenju, pogoršavalo joj se zdravstveno stanje.

Problemi s kukovima su joj od rođenja, ali se usložnjavaju traumama na rastanku za zavičajem - pred autobusom, kojim je ona kretala ka slobodi, ustrijelili su joj prijateljicu i prijatelja iz razreda. A, onda, i to što se mama više ne javlja.

3.

Prekinute su sve veze svijeta s Brčkim.

Grad je bio okupiran i zavedena strahovlada.

Preko Save, na hrvatsku stranu, dopirali su jauci iz Luke. U mučilište je pretvoreno i kino partizan. I mnoge tvorničke hale.

Sedam hiljada Muslimana umoreno je na najsvirepije načine.

Branioci su se, kako-tako, konsolidirali već na zapadnoj periferiji grada, odakle su se, pa sve do Rahića i Maoče, smiještali zbjegovi naroda.

4.

Melina se, tih dana, pohvali učiteljici da joj se majka javila. Da su razgovarale telefonom. Kazala je da je majka u Rahiću i da odatle pozdravlja čitav njihov razred. I da učiteljicu poziva u goste. Čim rat prođe. I da će, kad dođe, imati besplatan benzin jer joj babo radi na benzinskoj pumpi. I

besplatnu frizuru jer je njena teta frizerka.

I svašta je još, sve lijepog, prenijela svojoj učiteljici.

Učiteljica je, na ulici srela kolegu Ivu, nastavnika na drugoj školi, i pohvalila se Melininim razgovorom s majkom.

Ivo je potvrdio da je Melinina tetka frizerka. I da je njen otac bio zaposlen na benzinskoj crpki i da se, on, telefonom redovito javlja iz Rahića. Ali da je uspaničen. I zbog holokausta u Brčkom i zato što ništa ne zna o svojoj supruzi.

5.

Na ovom mjestu bi trebalo othuknuti. Ili žestoko opsovati rat. Ili se pomoliti za malu Melinu i njezinu majku Mejru.

Ali, uporedo s nevoljom, razveseljava spoznaja da je djevojčica super-učenica!

U treći razred slovenske škole krenula je nakon majskih praznika. A desilo se da je, mjesec poslije, prilikom razgovora za ovu pripovijest Melini, pitanja sunarodnika iz Bosne prevodio, na slovenščinu, novinar Bojan, s Murskog vala!

I ne samo da čita i govori slovenski, nego barata i prekmurskim narječjem, a to je jezik koji ni Ljubljančani ne mogu razumjeti.

Ispreplitanje dviju potpuno suprotnih i frapantnih spoznaja: radost zbog djevojčicinog novogovornog prilagođavanja i, isto tako u nezamislivo kratkom roku, tragedija da je već stigla poboraviti materinski jezik.

Pisac bi, na ovom mjestu, najradije prekinuo s pisanjem, bez konsultiranja s psihijatrima i neuropsihijatrima o ratnim šokovima, da ga ne prekida Melinin glasić, na slovenskom jeziku, dok objašnjava svoj veliki crtež raznobojnim kredama na školskoj tabli:

- Ovo je moja kuća s očevim automobilom. Ovo je moja majka na otvorenom prozoru. A ovo se ja ne predajem, nego mašem s naše terase u Brčkom. Ovo u kraju je ljuljačka. Djed

mi je napravio. A lijevo je djedova jabuka sa crvenim plodovima. Ovo na sredini je pa naše cvetje!

(Imena roditelja i djedovo ime, mada izgovorena, ostala su nezabilježena, jer su izrečena s bojom i naglaskom koji nimalo ne podsjećaju ni na što bosansko.)

6.

Zato, usprkos svim vijestima o masakriranju muslimanskog življa u Brčkom i uništavanju građevina u tom gradu, trebalo bi makar vjerovati da će Melinina majka ostati živa, ako se već zna da im je kuća razrušena. Kao što treba dopričati ovu priču.

Na primjer, prepustiti nastavniku Ivi da ispriča uvodni dio...

7.

- Do prije tri i po godine pred rat u Bosni, radio sam u Stuttgartu. Učio djecu naših radnika u inozemstvu. Tamo sam upoznao i kolegu iz Brčkog. Znam da se zove Nedim i da je, i prije i poslije Njemačke, radio kao novinar sarajevskog dnevnika Oslobođenje. Više se nismo ni vidjeli, ni čuli. A, onda, sredinom travnja 1992. godine, javio mi se telefonom. Glas mu je bio uznemiren. Kazao je da više nije u Brčkom. Da je preselio u Sarajevo i da sada radi u svojoj redakciji. Zamolio je da, zbog ratne situacije u Brčkom, primim njegovu bivšu sugrađanku Mejru, sa kćerkom Melinom. Naravno, pristao sam. Pozvao sam i njega i goste. I dao mu broj telefona svojeg rođaka u Zagrebu, rekavši da ću otići po njih.

8.

U Zagrebu, u dogovoreno vrijeme, Ivo je dočekao Mejru i Melinu. Nedima nije bilo. Bosanke su Slovencu rekle da se uopće ne poznaju s novinarom Nedimom.

Mejra se, objasnila je, u panici ratnog kaosa u Brčkom, sjetila da savjet potraži od liječnika koji je, petnaestak dana ranije, operirao u Sarajevu. Telefonom ga je zamolila za pomoć - kamo bi mogla otići s djetetom.

Liječnik se, kako već sam život hoće, sjetio da se, tih dana, upoznao s novinarem koji se iz Brčkog preselio u Sarajevo. I Nazvao Nedima.

Nedim se sjetio kolege Ive u Sloveniji. I preporučio mu dvoje Brčaka.

9.

U međuvremenu je i u Sarajevu nastalo grozno ratno stanje. Nedim se više nije mogao javiti u Mursku Sobotu.

- A, volio bih da i Nedim dođe. Ili, da mi se makar sjetiti njegovog prezimena. Nikako da mu se sjetim prezimena. Zaista bi mi mnogo značilo... - pripovijeda nastavnik Ivo.

10.

- Rifatbegović!

- Prosim? - pita nastavnik Ivo.

- Rifatbegović! - ponavlja zapisivač ove priče prezime dragog prijatelja i kolege iz predratnog Oslobođenja. - Nedim se preziva Rifatbegović!

- A, da! O, da! Kako sam to, samo, mogao zaboraviti?! Da, Rifatbegović.

Rifatbegović! - skače, od radosti, nastavnik Ivo.

Putovanje u Ljubljanu

Putovao je u Ljubljanu. Onako. Tek da kroz prozor zelenog vlaka doživi zapadno Prekmurje. Ili da gužvom pravog grada pokuša umanjiti stisku kakva neprestano stišće muhadžire iz Bosne. Ponekad totalno neizdržljivo. Pa je u fasadama stare Ljubljane tražio porušeno Sarajevo.

Ili je putovao samo zato što je to sebi obećao? Već dugo nije u mogućnosti da ikome išta obeća. Zato je makar samom sebi mogao dati riječ da, naobdan, ode u bijelu Ljubljanu.

2.

Novostečeni poznanik zove se Nezir. Bošnjak. Iz okolice Doboja. Godinama živi u Sloveniji.

Željezničar.

Riječ po riječ, i omače mu se pitanje o Nezirovoj djeci.

- Ma, pusti! Imamo jedno. Jedno kao nijedno! - odgovori Nezir.

Čudno, pogotovo što se zna da su Bošnjaci u svijet odnijeli naviku da se voli svako dijete, kada je i jedno - kao oči u glavi.

I Nezirovo selo sravnjeno je sa zemljom.

Mnogo rođaka, onih kojima je nekako uspjelo preživjeti, smjestio je kod sebe. Ostale, namjestio po izbjegličkim centrima. I nosio im koliko je mogao. Ali je zapažao da se prema njemu odnose hladno.

Nakon što im je postalo jasno da se rat otegao, rođaci su bivali ljubazniji i ljubazniji i počeli mu uzvraćati pažnju.

Mislili, rekli, da će svijet učiniti da rat brzo stane.

A kad su toliko očekivali od tuđeg svijeta, od Nezira su se nadali da će ih sve izdržavati u hotelu.

Nezir iziđe. Za poslom.

3.

Bilo je još rano. Sunce se istom pomaljalo. I zaspao bi da ga ne zabljesnu bjelina. Bijeli konci, tek razapeti po podravskoj ravnici. Evo je već treće proljeće otkako je prvi put ugledao takav prizor. Hmelj se ne uzgaja u Bosni.

Započinje još jedno, treće proljeće otkako u zemlji Zemlje Bosne niču samo grobovi.

Niču?

Svako sjeme posađeno u zemlju, nikne. Zašto, onda, ne vjerovati u sjeme čovjekovo.

4.

U Slovenskoj ulici, na trotoaru, kraj hotela Lav, učini mu se da vidje Zahidu M. I ona kao da za trenutak zastade. Trajalo je najviše dva trenutka, dok ih rijeka prolaznika nije ponijela u suprotnim pravcima.

Svijet jeste premali. Ali u miru. Ovaj je rat Bosance ispreturao bez ikakvog reda i nade da se brzo okupe. A baš da je ovo Zahida?

Ona je bila ljepotica iz Banje Luke. Ljetne ferije provodila je unjihovom gradu, odakle joj je majka. I mamila uzdahe na korzu. Dok se nije počela zabavljati s veterinarom Fahrudinom M.

Na studije prava upisala se u Sarajevu vjerojatno i zato što je i Fahrudin u tom gradu već, vanredno, okončavao studij.

I sa srednjoškolskom veterinarskom diplomom imao je ugled.

Sve u svemu, njihove zajedničke šetnje nisu izazivale zavist. Naprosto su pristajali jedno uz drugo. Toliko da nisu zasmetali ni oštrom oku (i jeziku!) čaršije.

Potom su, opet godinama, bili nerazdvojni na korzu.

Zatim je Zahida prestala ljetovati u tom gradu. Završila je studij i... I - udala se u Sarajevu.

Tako, valjda, i bude s velikim ljubavima.

Ali, kako to zna biti s romansiranim ljubavima, veterinar je završio i specijalizaciju u Sarajevu, pa, već na zalasku mladosti, doveo sa sobom najveću svoju ljubav, Zahidu, još uvijek lijepu, zrelu ženu. I, oženili su se.

On je otvorio privatnu veterinarsku ordinaciju na gradskoj periferiji. Ona je bila pedantna šefica pravne službe u ZIS-u. Samo što djece nisu imali.

Ipak bi zajedno živjeli dugo, sretni i zadovoljni, da se privid bosanske idile o miru nije raspao u paramparčad.

I u njihov gradić upali su četnici. Sa tenkovima tako nazivane jna. Prvi kojeg su odveli bio je veterinar Fahrudin, kojega nikakve politike nisu zanimale.

Rekli su da ga odvode na pet minuta.

Ona ga je tražila pet dana, preklinjući njegove nerazdvojne prijatelje srbe da ga vrate.

Dalje ga nije mogla čekati. Protjerana je.

Da li je došla do Ljubljane? Je li ovo ona Zahida?

5.

U dvorištu kuće na Grablovičevoj cesti, broj četrnaest, osluškivao je dio stravičnog svjedočenja žene koju su četnici, dulje od godinu dana, držali zatočenu i njeno tijelo danonoćno podvrgavali silovanjima.

Žena je u crnini. Sredovječna. Bila je, kaže, mlada. Nije Muslimanka.

Muž joj je Musliman. Isječen je, na njene oči, na komade. Izvukla je živu glavu iz Bosanske krajine zato što su joj četnici odredili takvu kaznu da živi.

Kuća na Grablovičevoj četrnaest je mesdžid u Ljubljani.

6.

Na povratku, u vlaku, opet nailazi Nezir.

Opet su riječ po riječ, pa, Boga mi, postali prisni.

Kazuje i da ima dobru kuću. I još bolju ženu. I vikendicu da grade u blizini mora. Samo...

Ma, ima taj veliki problem.

Ono što je, jutros, rekao za jedno-kao-nijedno-dijete.

Nezir i njegova žena ne mogu imati djece. I nejmaju ih. Nijednog.

Godinama je pisao i molbe za usvojenje.

Ali se nada da će mu se sreća osmijehnuti nakon najveće nesreće koja je zadesila našu Bosnu i zajednički nam narod.

- Supruga i ja radi smo da ne usvojimo samo jedno dijete. Dogovorili smo se za makar troje naše siročadi...

Nezir iziđe.

Za njim ostade praznina.

7.

Kupe nije bio prazan. Malo ukoso ispred, uza sami prozor, naspram njega je sjedila krhka djevojka. Blijedog lika.

Duge, plave, prameničaste kose. S bluzom pastelnih boja.

Velazquezov portret.

Zapravo, profil. Djevojka je, prema njemu, bila okrenuta desnom stranom lika.

Drugi profil odslikavao joj se u prozorskom staklu.

Portret je, tako, ipak bio kompletan.

Nepomičnost njenih očiju potcrtavala je nestvarnost prizora s njenom ljepotom.

Kad je opet podigao pogled, djevojke ne bi. Na mjestu gdje je bio lijevi dio njenog portreta ocrtavao se samo izraz bola.

A da je bolje zagledao, na staklu bi, umjesto bola, identificirao vlastiti lik.

8.

Po izlasku iz voza, odmah, nazvao je, telefonom, poznanika u Ljubljani.

Odgovorio mu je da je Zahida M. zaista već treću godinu u izbjegličkom centru u Ljubljani.

- Nada se da će joj muž preživjeti!

No, to nije i kraj ove priče. Kraj se desio 1941. godine. Tada su srbi početak drugog svjetskog rata u njihovom gradu označili odvođenjem veterinara Muslimana.

Na pet minuta.

I nikad se nije vratio.

Tigar

mali roman o ratu protiv Bosne

Kruh

Kaplan-beg je, kad je zaratilo, punio osamdeset i pet godina. I, koliko je god i sam dugo poživio u dobrom zdravlju, neuporedivo duljom starinom bio je povezan sa svojim gradom. Niti se više i moglo znati ko je stariji - da li grad ili su se njegovi preci još ranije ovdje nastanili.

I baš se zarati.

I opet isti sišli s brda, ili se na njih vratili, koji su zulume počinili i prije pola stoljeća i pri početku istog ovog stoljeća.

Kad su prvi put, bio je još dijete. Ali je dobro zapamtio, više po pričanju nego što se sam mogao sjećati, da su i tada mučki žarili i palili. U zasjedama iščekivali osamljenike i manje skupine namjernika. Udarali po kućama na osami ili od većih naselja otrgnutim zaseocima. I to dok su ostali Bošnja-

ci, rasijani po frontama od Pijave i Soče do Karpata i Galicije, ratovali i počinjalo se nazirati da se raspada K. und K. Monarhija. I još osorniji postali kada se već uvidjelo da nastajanje nove kraljevine, s vlašću i nad Bosnom, predstavlja dolazak njihovog carstva zemaljskog. Ali su se tek primicali gradovima, nemoćni da se i na njih svale.

I drugi put im je izmakao. Tada su već žarili i palili i po manjim gradovima. Iskorijenjivali su čitava muslimanska sela. Najviše se okomljujući na najbliže susjede. Kao da se nikad taj rat neće završiti i neće trebati preživjelima pogledati u oči. Ili su samo računali da opet mora nastati država u kojoj će ih biti najviše, pa, takvi, ostati predodređeni da vladaju ostalima, a stradalništvo bude prikriveno pravom većine na grešku. Ali se na veće gradove još nisu bili drznuli udariti.

Treći put, sada, morao bi se umaknuti, kao što su i njegova djeca sa svojom djecom učinila, ali se njemu nije micalo od rođene kuće. A nije ni Ćerima-hanumi. Oduturumili. Obnemogli od starosti. Pa su bili nesposobni i za ugodna hodanja. Čak ni familiji, ni vlastitoj djeci, nisu othodili na ramazanske iftare, iako bi im bilo koliko samo preko sokaka ili samo još malko duže prijeći, što ništa nije zamornije nego što bi desetak puta učinili šetnju po svojoj velikoj sobi. A kamo li da se po tuđem svijetu potucaju.

- Lijepa smrt...- kazivao je Kaplan-beg svojima dok su ga, skupa s Ćerimom, pokušavali utrpati u automobile. - Lijepa smrt. Samo neka nas zadesi na svome. Nama je svakako umirati, a kada je umirati - neka nas gdje smo obiknuli živjeti.

Ali, čaršijska kuća je kao i svaka čaršijska kuća. Makar i begovske prošlosti. Džabe je. Kad su nove navike, da su svakorazne prodavnice sa svom mogućnom dobrotom pod samim nosom, izbrisale domaćinsku navadu da se u kući gomilaju zalihe hrane. Šta god prahne, djeca odu i donesu ili sama od sebe naslute što bi se starcima moglo prohtjeti, pa pribave. Ono, nije kuća bila ni prazna. Daleko od toga. Baš

je bila puna - od magaze do tavana, prolamala se od namještaja, tepiha i ne znam ti kakvog sve nisu imali pokućstva. Kaplan-beg, kakav je i bio: niti je pio, ni pušio, skitnje se i tako davno prošao, pa je sve što je sticao i unosio u kuću. I zlata, bezbeli. I raznih ukrasa. I svega bilo. Ali se hrane nije gomilalo. Što bi? Prodavnice pod nosom. I, zato ne prođe više od desetak dana dok su on i njegova hanuma ono brašna, što se zateklo po malim kesama zbog kolača, kao ptice pozobali. A kako se, je li, može jesti bez kruha? Čovjeku Bosancu da izneseš kilogram janjećeg pečenja, sa salatom od mladog luka, krastavca, kajmaka i sira, da mu serviraš to što mu je najmilije, neće ni pogledati ako mu ne pokučiš i štrucu kruha. Ne mora je pojesti, neka je samo načne, ali neka je pred očima.

- Kruha ima, pronose ga, i to će biti da je Hasipijev... - omaknu se, jednom, dok je još i bila pokoja mrva pogače u kući, Ćerima-hanumi.

Kaplan-beg je dobro zapamtio njene riječi i sve čekao kad će nestati i zadnje praške brašna, pa da s ranim jutrom iziđe i vrati se s vrelom štrucom Hasipovog kruha.

»Mora da su dobro motrili da im Hasip ne utekne, a niti su ga umlatili do kraja, jer im treba kruha kako ga on zakuha i ispeče. A da to nije taj kruh, ne bi ga Ćerima prepoznala sa sekije, gledajući kroz pendžer na ilicu. Samo bi rekla: kruh«, premišljao je starac, gegajući se trotoarom.

Kad li, nije prošao ni kojih pedesetak svojih malih iskoračaja, što bi nekad prešao u tri skoka za tren oka, a skoliše ga.

- Ličnu kartu!

On pipa, premeće po džepovima.

- Brže! Šta si rastegao kao 'odža s džamije? Brže!

Starac i dalje opipava džepove spolja, i vraća prste po istraženim udubinama. Ali i pronađe jē.

Jedan od prljavih bradonja uze zagledati po legitimaciji.

- Ime?! - vrisnu.

- Kaplan.
- Kaplar, kažeš?! Kaplar? Kao Tito. I kao Hitler! Kaplar?
Ostali su se grohotom smijali. Valjda samo zato što se trebalo smijati.
- Kao tigar. Tigar. To znači moje ime, tigar... - objašnjava Kaplan-beg.
- A, tigar, kažeš? Tigar! Morao sam to i sam zaključiti! - podruguje se četnik, pa se opet kao zagleda u starčevu osobnu legitimaciju i sveza šamarčinu uz njegov lijevi obraz.
- Šta si, kaplare?!
Starac je lijevom rukom bojažljivo, ne vjerujući da se i to moglo zbiti, dodirivao obraz.
- Jesi li Musliman?! - pojašnjavao je četnik svoju galamu.
- Tigar, gospodine...- kaza starac kao da se javlja iz sna.
Četnikova šaka privi mu se i uz desni obraz.
- Trostruko me zajebavaš: i tigar, i još Musliman, i meni da sam gospodin. Tri puta za samo dva šamara. Duguješ mi još jednoga. Ali mi nećeš proći tako jeftino... - pa četnik podvrisnu komandu svojim kolegama:
- Drugovi, gazite govna!
Tako ga i zgrabiše za svehla prsa.
- Stani, druže. Stanite, drugovi komunisti... - borio se starac za zrak.
- Dva! Dva mi šamara sad duguješ! - dernjao se četnik.
- Druže četniče, nađi, nađite trojicu čestitih srba...
- Tri! Taman se popraviš, pa zabrljaš. Još si jedan šamar zaslužio. Ne smiješ zaboravljati da su svi srbi čestiti!
- Nađite trojicu srba, bilo kakvih, samo da su iz ovog grada, nađite ih, pa ako oni imadnu štogod prigovoriti za mene, ja ću za njima sve ponoviti. Sve što oni reknu, unaprijed priznajem. I da sam još sto puta gori, samo ako i jedan imadne o meni ijedne ružne riječi...
Ali je starac sve izgovarao u vjetar. Već se nalazio na zemlji. Ne shvaćajući ni da ga je četnik još dvaput ošamario.

Niti da su ga oborili pod noge. I da ga gaze. I da ljudi mimo prolaze i ništa ne poduzimaju. Osim što poneko, prepoznavši ga, dobaci:
- I za mene ga jednom!
- I za mene ga!
- I za mene!
I, kad mu je u ušima uminuo zveket dobačenih riječi, dok se razabrao i progledao, nad čaršijom se već hvatao mrak, a po njemu dobovala kiša.
»Pa, ja, travanjsko vrijeme. I ima li išta promjenjivije od vremena? Ima, vrijeme u aprilu. Izideš iz kuće u lijepo jutro, ne pređeš trotoarom ni kao za prepiš hoda, a počne kiša. I to sad pljuskom, sad sipljivo, sitna kao da je jesenja kiša, kakvu ne zovu džabe heftenjačom, jer se naturi kao da sedmicu dana neće stati, ali u travnju najednom prestane, kao što je i počela i kao da nikad nije ni započinjala padati«, gunđo je starac, polahko se pridižući, još ne shvatajući ni gdje je, ni što je bilo s njim, ni da se pridiže, ni odakle to čini.
- Uh, što me prepade, majku ti jebem muslimansku! A ja mislio da je mrcina crkla. Čitav dan leži nepomična. Pa, mislim se, da ga kao čovjek čovjeka popišam. Pu-pu-pu, što me prepade! Što me prepade, majko moja! Majku li ti jebem ja tvoju!
Nije bila kiša. To je pišao po njemu bradonja kojeg jutros nije sreo. I odozgo se izdirao na starca.
Tako, s galamom, Kaplan-beg poče razaznavati šta je bilo s njime i šta se zbiva s Bosnom, i da je omrknulo, i da je on i zašto je od kuće poranio sa sabahom, a s minareta nije dopirao namaz, nego se sa džamijskih zvučnika horile četničke pjesme, ne prestajući ni po noći, i to toliko snažno da ih je i on morao čuti.
- Diži se, mamicu ti jebem! - dernjao se bradonja s crvenom zvijezdom na titovki.
S mutnom spoznajom stanja, starac jasno ugleda svoju

unosanu kapu i pod njom, začudo, zateče osobnu legitimaciju. Bile su mu pred očima. Ispred oka. Drugo oko nije mu se rasklapalo. Bilo je čvrsto slijepljeno zgrušanom krvlju, koja je otekla niz obraz i vrat, pa uronila ispod potkošulje, u međuvremenu se spekavši, najveći pečet ostavljajući u očnoj duplji.

- Jà, što me prepade, Kaplane! - vrištao je četnik rezervista, a to spominjanje njegovog imena u starcu prizva nadu spasenja.

»*Evo ga*«, pomisli, »*evo ga, jedan od gradskih srba. Dobro je da je naišao. Makar me je i popišao. Sada će mu biti jasno koga je popišao i ko je zavaljen na zemlju, i da su mene tukli, pa će ovaj poželjeti da od sramote u crnu zemlju propadne, kroz isti ovaj asfalt od kog se s teškom mukom odljepljuje moje iznemoglo tijelo i još izubijanije kosti*«.

- A ja namislio da se do mile volje iznapopišam po mrtvom susedu Kaplanu. A ti, ne samo da nisi mrtav, nego me, bre, na mrtvo preplaši!

»*Tako, biva. Moj prozvani svjedok. I još mi se ukazuje kao komšija. A tako govori. Ti ovo sanjaš, buncaš, Kaplanbeže. Starac si. Odavno si starac. Pa buncaš. Gdje bi komšija ovako? Zar bi ikakav čovjek meni, starcu?*«, rojile su mu se misli, ali mu se ote:

- A, koji si, ono, ti? Čiji si?

- A »mali«? Što ne rekneš: Čiji si ti, mali? Kako si to mogao ispustiti? Znaš li šta je? Zgadilo mi se to vaše, čaršijsko, vaše s visine: Čiji si ti, mali? Trideset, trideset i pet godina, koliko god pamtim, sve mi se ove godine gadi to vaše: Čiji si ti, mali? S visine. Pa, hoćeš i sada, odozdo, s trotoara, sav krvav i popišan? Boli tebe kurac čiji sam ja. Kad bih ti i rekao, još bi mi nabio na nos da si me i 'lebom 'ranio. A da vidiš, jesi. Jesi me, i 'lebom si me'ranio. Jesam, ja sam Arsenijević, tvojeg sina Musadika bivši drug...

- Zar onaj iz gimnazije?

- Ja sam bivši drug iz osmoletke...- započinjao je objašnjenje četnik rezervista, a starac se, uz njegove riječi, podsjećao ko bi taj mogao biti, i nikako mu nije dolazilo u pamet.

- Šta je, ne sećaš me se? Prevrćeš po mislima kome si sve nažao učinio? Mene se nećeš po tome setiti. Meni nisi. Dolazio sam ti u kuću. Igrao ti se s Musadikom. Ako nisi dobro, nisi ni zlo, ali si me sve, s neke visine, propitkivao čiji sam ja, i još da sam mali.

Kaplan-begu opet pred okom zaigra nada.

»*Dobro, četnik je. Možda je još i pijan. Ali priznaje da mu ništa ružno nisam učinio. Čaršijsko dijete. Malo se i njemu važnost digla zbog te uniforme. Pretjeruje i kad govori po srbijanski, ekavicu, jer nikad nijedan domaći srbin nije ni pomišljao tako govoriti. Ali, priznaje. Čovjek je. Moj svjedok*«, razmišljao je starac, vrteći u rukama beretku.

- Stavi kapu, Kaplane! Stavljaj! - vrisnu. - Tako. Sada je nakrivi. Nakrivi kapu, Kaplane. Naheri, to jeste na'eri je. Slobodno. Sloboda je. Tako! - pa rezervist izvuče kamu iza pasa, drugom rukom pritisnu starčevu glavu, pa s dva prsta zadiže pipak sa sredine kape. I - odsiječe ga kamom.

- Evo ti ga! - pokaza mu odsječeni komadićak plave tkanine.

- A što to, sine? - pitao se starac naglas.

- To je, babo...- podražavao je posinjavanje, ali sa sprdnjom - To ti je, babo, sunećenje kape. Drugi put, i ne preplašiš li me, osunetiću ti i vrat. Samo li te moje oči budu videle. Jasno?! - dernjao se.

Starac odšutje.

- Jasno!? - zaurla rezervist.

Ništa.

- Kaži: Jasno! - zaškrguta četnik.

- Jasno...- prostenja starac. - Sve je jasno da ne može biti jasnije...

Dok se teturao kući, trebalo mu je i više od stotinu pokretaja stopalima. Pomicao se dugo. Predugo. I samo mislio što

će reći Ćerima-hanumi, i je li se ona uzbihuzurila i što li misli gdje se mogao dosad zadržati.

Avlijsku kapiju nije mogao pokrenuti. I prije mu je bila teška. Ima već mnogo godina kako su mu kanata otežala. Mučno se mirio sa spoznajom da nije greška u kanatima, nego je problem u njegovim godinama. Ali se nikom nije potužio, niti je i pomišljao promijeniti ulazna vrata u avliju. Nije se htio uniziti ni pred drugima, ni pred samim sobom. Drugi bi se, ukućani pogotovo, i obradovali kad bi zastarjelu kapiju zamijenio modernijom jer su ga na to uzaludno privoljavali. Njima bi to samo bilo važno i vjerovatno ne bi ni pomišljali zašto je i stari popustio. Ali su mu starinska kanata ostajala posljednja odbrana - da bar umišlja da se još za nešto pita i da se tješi kako je još živ čim ih može sam otvoriti.

Sada ih, pak, nije mogao ni maknuti, ali su mu dobro došla da na njihovu hladnu površinu prisloni vrelo čelo. Dodir ga tajanstveno primiri. Učini mu se da više ništa ne osjeća. Čak ni bol. Ali samo ne u tijelu. Na površinu opet prokuljaše povrijeđene misli.

»Odrezana, obrezana beretka[1]*. Sram ga i stid bilo. Hej, dokle se došlo«.*

---

1 **Nekad davno, u njegovoj mladosti, nakon što je Kemal-paša, naknadno prozvan Ataturkom, izveo prevrat u Turskoj i naredio da se poskidaju fesovi ili će ih on poskidati zajedno s glavama, pročulo da se more između Bosfora i Dardanela crvenilo od fesova, ali i da se moglo, ko je bolje zagledao, vidjeti i po koja glava kako pluta u moru crvenih kapa.**

Progonstvo fesova prihvaćeno je i u Kraljevini Jugoslaviji. Srbi su to učinili po onoj da ne budu veći katolici od pape, pa su shvatili da s prezrenjem trebaju odbaciti mrsko pokrivalo glave koje su s podaničkom radošću pet stoljeća pokazivali pred vlastitim osvajačima. S Muslimanima im je to uspjelo pod novim svojim režimom, kada su komunisti naredili otkrivanje žena i istrijebljenje fesova. Jà, šta se jada Bosna nagledala dok te uredbe nisu sprovedene! Ali su se Bošnjaci tražeći novu kapu i ne prihvaćajući šajkaču, kao po tajnom dogovoru, opredijelili za beretku. U narodu je ona, valjda da se vlasi ne dosjete, zadržala ime francuske kape, premda su srbi znali da beretku na našim prostorima treba zvati samo muslimanskom kapom.

Ali, stari Kaplan-beg, oslonjen čelom o kapiju, nije se predugo bavio razmišljanjem o kapi. Naumpalo mu jeste, ali u jednom jedinom trenu, što je dovoljan vremenski raspon da u njeg odjednom stane sve što ga je moglo podsjetiti zašto mu je unakažena beretka, i to još osunećena! To je već tako - jednim jedinim bljeskom misli sagleda se vrtlog vremena i saznanja, za čije bi samo zapisivanje trebalo prostora i prostora, a da se samo djelić od svega upiše.

Starac je opet mislio o svojoj Ćerimi. Što ako i pomisli da je bio u, ne daj Bože, kakvom zijanu? Uzaludno će joj se pravdati! Pri tome je, starački, smetao s uma da su nepovratno prošle godine kada se njegova hanuma trebala brinuti da li se on bacio okom na kakvo žensko. Zapravo, Kaplan-beg je već zaboravio u kom je vremenu, čak i to da je uokolo najprljaviji mogući rat. Senilnost, i to još dotučena batinanjem. Zato mu je, možda, odnekud došlo u pamet da bi trebalo misliti o nečem što je lijepo. Lijepo do nevjerovatnosti. Kakva je i sama pomisao o izazvanoj ljubomori njegove supruge.

Misliti o lijepom. I baš zato što je sve lijepo nepovratno nestalo.

Biserje

- Hvala dragom Allahu da si mi se živ vratio... Ništa bez muške glave u kući... Ja, koliki sam strah istrpila... Nešto nam se čuje na gornjem boju... Nekog ima... E, ne dam ti više od mene, makar nejmali kruha jesti... - govorila je usplahirena Ćerima-hanuma, smećući s uma da baš više nejmaju ni trunke kruha i da je njen muž zbog kruha jutros i izišao iz kuće i izbivao čitavi dan.

Ali je »makar nejmali kruha jesti« veliko zaricanje, koje se upotrijebi kad se hoće žestoko prisegnuti, a da se ne dira u Božije ime.

- A, majko moja, što su ti to učinili, moj Kaplan-beže... E, majko moja mila, što bi s nama...Po kući mi se neko kreće, muža mi nejma vas dugi dan, otišao po Hasipijev kruh, a kad

se vrati - imam ti što i vidjeti...Ja, gdje se nađoše tolike junačine nad takvim starcem... - jadala se Ćerima, previjajući se od snebivanja.

- Ko je starac? Ja?! Nemoj ti vrijeđati! - hrabrio je starac.

- Jà, kakav li vakat osvanu... E, jesi mi se namjerio na junake, da Bog dadne da im se sjeme zatre... Da Bog dadne, ako Bog da, da ih od Boga snađe Dragoga... - klela je stara hanuma, barem dvadesetak godina mlađa od supruga, ali i sama dovoljno stara da bi mogla pristati da joj on više ne bude zaštitnik, nego je u jadu, kad se sve živo što su rodili razišlo, opet ostala upućena samo na njega. Kao u ona vremena kada su se oženili i odijelili od njegovog oca Omer-bega. I kad su, i tada, ostali sami. Samcijati. Opustošeni. Bez ičeg. I ona bez miraza. I on bez očevine.[2]

---

[2] **To je, s one strane Drine, poslan ukaz protiv Muslimana. Kraljev ferman. Iz Beograda nametnuto Sarajevu. Agrarna reforma. Svijet takve nije zapamtio. Niti je do dana današnjeg još ijedan srodan slučaj zabilježen u međunarodnom pravu. Ukinuli srbi nasljedninu da bi opljačkali bosansko plemstvo. Preko noći ih načinili sirotinjom. A i ostali muslimanski narod u Bosni dao se zavesti, pa se poradovao. Biva, neka su age i begovi sada s nama ravni! Narod kao narod. Uvijek mu je bolje tuđe zlo nego svoje dobro. I ne pomišljajući da je time i sam obezglavljen. Ako su se školovali, podupirali su i školovanje sirotinje. Ako su sebi imali, i drugima su davali: dobrotvornim i kulturnim društvima, od otvaranja čitaonica do objavljivanja knjiga iz vlastite povijesti i umjetnosti, i na vlastitom jeziku. Pa su podržavali pjesnike, slikare arabeski i ostale neimare. Omogućavali da novoizgrađena džamija ne ostane ravnih i praznih duvarova, nego da oni budu izvedeni u lukovima, udubljenjima i ispupčenjima, odslikani divnim arabeskama, sa tarihom nad vratima, gdje su**

pjesnici ostavljali zapis o sebi, a više o vremenu i vlastitom narodu, kao zavjet o svijesti onima koji će se tek rađati. Ali su velikaše bosanske natjerali da se o sebi i svome jadu zabave, svedeni na koprcanje očuvanja ponosa. A iz prazne se ne puca. Sve što su prije mogli, moglo im se. Jer su bili bogati. Tako je narod ostao obezglavljen i ne shvaćajući da mu se to desilo. A kad je i počeo shvaćati da se makar ne treba radovati, pristizala je misao da je dobro što se ikako u životu kad je njegove uglednike smorila kuga, od kakve se čitav muslimanski narod nikad nije oporavio i još tome otplaćuje teški danak u krvi ovoga rata, jer se sada udarilo na ogoljeli život naroda koji se tek počinjao razbuđivati iz vjekovne pospanosti, još dezorijentiran kuda bi i kako bi, ali postajući svjestan da je u Bosni svoj na svome i da više ne smije pustiti da ga se potpuno rastoči i dokrajči, te da mu tek u budućnosti predstoji doznavanje vlastite povijesti, otkrivanje zabranjivane religije, povratak ukinutog jezika i oduzetog nacionalnog imena, vraćanje korijenima bogate kulturne baštine i općenito sjajne umjetnosti koja je daleki Zapad i Bliski istok uspjela prespojiti tanahnim vezom izatkanog ćilima.

Tako je, onomad, s tom reformom, i Omer-beg sveden na prosjački štap. I umjesto da taj štap odbaci tako što će prihvatiti borbu klanja zubima s kurjacima i samo na taj način opet stekne imetak i očuva ugled, i on se za taj štap pridržavao pukim čuvanjem ponosa. Ne dam náma, pa nek ode glava! U kući mu se jeo suh kruh ili kvasile tvrde kore mlakom posoljenom vodom. Potkradom se u jevrejskim dućanima zalagali, i nikad ne povraćali, dukat po dukat, prsten po prsten, biserje s prsa i toke s ženinih pojasnica. Nestajalo se bez traga u uspravnom umiranju. Da bi na kraju smogao još toliko da dvojicu sinova naputi u Zagreb, na postolarski zanat, kod majstora Crafftta, koji je bio predsjednik obrtničkog udruženja Agrum, a

sam zanat završio u Beču. Namislio je smoreni Omer-beg ovako: posao jeste prljav, smrad izderane obuće i tutkala raširuje nozdrve i razgriza pluća, ali će se bolje živjeti od mukom stečene pare, a i njome više podsjećati na olahko izgubljeni imetak. Makar i crkavica, ali će biti sigurna. I zato što se mnogo neće opredijeliti za takav zanat. I zato što će ljudi, ma koliko se pazili, derati obuću i nositi je na krpljenje sve dokle se gdje ima prišiti ili zalijepiti zakrpu i zakucati drveni ili metalni klinčić. Tako je Kaplan-beg započeo kuckanje čekićićem i struganje fleka rašpom, a hanuma Ćerima svikla da od svakog dinara i krune stvori dvostruko, šparajući, sve dok dobro nisu stali na svoje noge.

- Gdje ćeš sada, muko moja? - pita ga Ćerima, kroz plač, a on, kao zapeta puška, navikao na čitanje govora s njenih usana, pribrano odgovara:

- Iz sobe, pa na ganjak, pa uz basamake, pa u gornje sobe!

U međuvremenu se malo razabrao. Umio lice. Rashladio se. Ali, gluh, nije čuo što je njegova žena i dalje slušala - da u gornjim sobama i dalje horginja. To mu se u pamet urezalo čim mu je kazala kada se, raskrvavljen i dronjav, bez i drama snage, dokončane otvaranjem avlijske kapije, ukazao na kuhinjskim vratima, a on joj pročitao po usnama i ostao dotučen očajem njezinih očiju. Zato se sada, pribraniji, kočoperi, nadimlje svehla prsa i vukući stopalo uz stopalo, sprema svu staračku snagu staviti u njenu zaštitu i za spas starog begovskog doma. Kretao je iz sobe, pa će na ganjak, pa uz basamake, pa u gornje sobe.

- Nemoj... - jecala je. - Nemoj. Mutna voda je ponijela, pa neka sve nosi. Sve. Sve... I nas... - galamila je, što je grlo nosilo; i iz jada i da je on mogne čuti.

Skrenuo je pogled da je više ne bi morao slušati, ali je osjećao da je, suočen s općim rasulom, mora zaštititi; sada, pa makar više nikada.

Na katu, dok se ispentrao do tih soba, zatekao je darmar. Ispodizane podnice. Razvaljene rozetne na dimnjacima. Izrasparane dušeke. Rasutu perinu. Izvrnute fijoke. Razvaljenu seharu. Na hastalu je bila čitava gomilica biserja i zlatnine.

- Što uradi, po Bogu brate?! - viknu starac kad ugleda četnika kako razmotava tube s ćilimima.

Preplašeni četnik pripravno vrisnu:

- Ličnu kartu!

Jedino što mu je odgovaralo iz iskustva s četnicima bilo je to što se svi oni, bez izuzetka, deru iz petnih žila.

»*Galamom hrabre svoj kukavičluk*«, zaključivao je starac.

Jeste, nepristojno je galamiti. Pogotovo na starca. I to još u njegovoj kući, na njegovoj baštini. Ali ih makar može čuti. Tako i ovoga. Sluša, a ne vjeruje dokle je sve doguralo.

- Ličnu kartu!

I uperio puščanu cijev.

»*Čuj ti, u mojoj rođenoj kući, izgrađenoj na temeljima kuće koju je gradio moj djed na temeljima kuće svoga djeda, a taj djed opet podizao na temeljima gdje je njegov djed imao kuću. I sve tako, do od samoga početka. Kako je i običaj da se generacije preskaču kada se iznova podiže kuća. Svaki je gradio na istome mjestu. I,onda, usred pradjedovine, sada, zateknem lopova, koji krade, i još naređuje legitimiranje. O moj Bože, što se sve neće dočekati*«, mislio je starac i prazno piljio uz četnika i niz četnika.

- Imaš li ličnu kartu, dok te lijepo pitam! - pa zateže feder na cijevi.

Puška je nova, još nerazrađena, pa natezanje opruge muklo odjekuje zbog zaptivenosti šupljina mazivom. Tako i starac dobro ču što je i razumio kad je zatekao četnika u krađi.

Četnik žestoko opsova i uperi cijev.

- Ličnu kartu! - vrišti bradonja i viku potvrđuje ispruženom puškom, čija cijev pritišće starčeva prsa.

- To je moje. Sve. U mojoj kući... - govorio je starac.

- Jesam li te šta pitao?! Pitam samo za ličnu kartu.

- Imam... - kaza.

- Vadi! - vrisnu onaj.

- Dolje mi je, u donjim sobama, u dugom kaputu, razderali su mi ga tvoji, takvi kao i ti...

- Jesam li te šta pitao?! - vrišti četnik.

- U donjim sobama. U razderanom kaputu. Tvoji. Takvi kao i...

- Donesi! - podvrisnu četnik i uperenom puščanom cijevlju izgura starca unatrag do vrha stubišta.

- Brzo! Napred marš! Leva! Desna! Leva! Desna...

Starac se zatetura, načini polukrug, prihvati se za ogradu nad stepenicima i započe sporo silaženje strmim basamcima.

Njegovo zadržavanje u kuhinji potraja dok se, napokon, ne sjeti da je taj kaput jednako na njemu...

Kad se uspjede uspentrati, na onom hastalu više ne bi hrpe zlatnine i biserja. Ni četnika ne bi. Kao da je u zemlju propao. Iako je buka morala pratiti njegovo strčavanje niz škripave stepenike, gluhi starac bijeg nije ni načuo. Samo je shvaćao zašto ga četnik nije i ustrijelio - ako sve protekne u tišini, plijen neće morati ni sa kim dijeliti, a pucnjem bi se oglasio ostalim pljačkašima.

- Ne trebaš se više bojati, moja Ćerima... - kazivao je silazeći niz basamake. - Ne trebaš se više plašiti, moja Ćerima. Sad je tiho u gornjim sobama. Tiho. Tiho je...

- Pa kad se opet nađe pred hanumom, prisjeti se da ga nije mogla čuti, te joj u lice ponovi:

- Zasad je opet sve mirno, a ja ću tebi donijeti kocku šećera i čašu vode. Samo, ne znam gdje su nam mašice. Već godinama nikako ne mogu da ih pronađem.

- A što će ti mašice? - zapita ona.

- Kako, što će mi. Najbolje se vode napiti preko mašica. Tako najlakše odlahne. Strah se odagna...

- E, moj Kaplan-beže, muko moja živa. Zaboravio si da

već trideset godina nejmamo peći na drva. Sve nam je na struju. Zato nejma mašica... - tješila ga je.

- Nejma više ni struje! - kaza starac.

- Neka. Nemoj se ti brinuti...

- Imaš ti pravo. Neka. Ali se više ne trebaš bojati za gornje sobe. Mirno je. Samo je, vidiš, šteta što smo se riješili i mašica. Trebalo ih je ostaviti. Što ti je čovjek, nikad ne zna što mu može opet ustrebati...- govorio je i tonuo od prijemora, dok ga je Ćerima, kao da joj je praunuk, gladila po srebrenoj kosi.

U blagom polusnu maglilo mu se sjećanje na očev povratak iz askerije. Prva svjetska vojna tek što je bila okončana i isluženi vojnici na kapituliranje primorane K. und K. Monarhije pristizali su natrag, u svoju Bosnu, u razbijenim skupinicama.

Podsjećanje na protekli dan zamračivalo je starčevu pamet, pa se, uljuljkan ženinim maženjem, pokušao otrgnuti i u mislima - dok su oba očna kapka zaklopljena - pobjeći što dalje, makar ponovnim prizivanjem uspomene na taj davni događaj s ocem, iako mu se ni to nije slučajno javljalo, nego ga je pritiskalo kao dodatni teret zbog podudarnosti u rasponu dužem od sedam decenija. Samo što je otac bio mlad, krupan, snažan i sav kiptio od života, a on je sada samo star ali je i u mladosti bio sitan i nikada se nije mogao uzdati u vlastitu snagu.

Tako je na površinu sjećanja, kao da se desilo jučer, što je i svojstveno ljudima u dubokoj starosti, izbijalo do u tančine to pričanje iz njegovih dječačkih dana, zatureno pred obavezom obiteljskog ponosa nakon što se ubrzo uvidjelo da drukčije hasne neće biti.[3]

---

[3] Njegov babo Omer-beg hitio je u radosti što je svemu živ i čitav umaknuo i što će napokon ugledati rođenu djecu. Iz Sarajeva se, čak preko Zavidovića, do Olova prebacio čađavim šumskim vlakom, pa se odatle namjerio pješke s Arsenom Arsenivojevićem, vojnikom iste im,

Druge bošnjačke regimente vojske Austro-Ugarske Monarhije. Zajedno su, tri i pol duge godine na glavi nosili visoki crveni fes. I Arsen, iako se mogao opredijeliti za šapku. Sve dok nisu dopali u rusko ropstvo. A i zapalo im da ih Rusi skupa otpuste.

Još je Omer-begu bilo prijeći Rogosiju, pa da se nađe na kućnom pragu. I uvjeri se koliko je dobro procijenio s tim poklonima iz bijelog svijeta, za koje je šparao dulje od četiri godine. Ili će ispasti da su mu djeca izraslija nego što je u mislima pridodavao njihovom stasanju? Arsenivojeviću je malo podalje. Kuća mu je u Papraći, gdje je Omer-beg imao begluk s čardakom. Ali im je, u odnosu na prevaljeni put, neuporedivo bliže. Samo što nisu stigli. Kad li, komanda:

- Stoj!

Stali su. Ali opet:

- Stoj!

Oni su, jednako, stajali.

- Odgovaraj na komandu, pizda vam materina! Kad mi viknemo: »stoj«, vi ima da vrisnete: »Stali smo«...

- Stali smo!

- Ko ide? Odgovaraj jedan po jedan! Jasno? Ko ide?

- Austrijak Arsenivojević!

- Ime?

- Arsen!

- Ti si Srbin, pizda ti materina! Ti, prolazi!

Arsen i prođe. Čak ga, kraj busije, potapšaše po ramenu.

- Ko još ide?

- Bošnjak Omer-beg...

- Ti nam trebaš!

Skočili su kao pomamni, batinajući ga gdje su stigli.

Nije im se ni prepustio. Ali, koliko im je god uzvraćao, toliko je više puta dobio po svojoj koži od svakog batinaša. Bila su ih četverica-peterica. Tako je i izgubio svijest.

Osvijestila ga je tek jutarnja rosa po razdrljenim prsima. Samo su ga ostavili u donjem rublju - dugim gaćama i razderanoj potkošulji. Sve ostalo: šinjel, džemper, pantole, čizme, čarape, torba, vreća, sve iz vreće i iz torbe, raznijeli su.

Četnici! I tada su se tako zvali: četnici.

Omer-beg ih je dvojicu dobro znao. I prepoznao. Pikulići. Niti su se krili dok su ga bili. Ali, kad ih je tužio, pred sudom su se odsječno kleli krstom časnim i slobodom slavnom da oni nikad ne bi ništa nažao počinili čestitom Omer-begu. Navodili da im nikad zla nije nanio i samo je dobar bivao prema njima, pa zar bi mu tako vraćali. Podvikivali jesu da je Omer-beg pogriješio što na ruskoj fronti nije dezertirao iz austrijske vojske i dobrovoljno prešao braći rusima, ali su dodavali da je njegovo vojnikovanje stvar njegove lične svijesti i savjesti.

Na drugi sudski pretres priveo ih je novonamješteni žandar Arsen Aresenivojević. Omer-beg je zatražio njegovo svjedočenje. Sudac Čabakov, emigrant bjelorus, otklonio je takvu mogućnost uplitanja službene osobe, ali je žandar pristao. I pred časnim sudom zakleo se čašću, pravoslavnim imenom i krsnom slavom da niti je išta čuo, niti išta vidio od toga što Omer-beg optužuje, i samo da se s njim u miru, kao s bratom rođenim, rastao na Rogosiji, odakle su, kazao je, njih dvojica krenuli svaki na svoju stranu.

- Časti ti, Arsene?!

- Krsta mi časnog! - proderao se žandar.

»Još su tada, prije sedamdeset i kusur godina, lagali i dernjali se«, naumpade starcu, pa zaključi: »Osjetili da im se može. Počinjalo njihovo vrijeme. Pa se i dernjali. Galamom hrabrili vlastiti kukavičluk«.

S takvom mišlju Kaplan-beg i zaspa na krilu svoje supatnice Ćerima-hanume.

Kruh

Sutradan, opet čim se razvidjelo, ili još ne vjerujući što mu se jučer i sinoć dešavalo, ili vjerujući, pa da sebi prekrati muke time što će ga četnici dokrajčiti, otpravi se Kaplan-beg po kruh.

I stiže do Hasipijeve pekare. Ali ga dočeka gomila ljudi.

Ču srbe, mještane, ali samo srbe, koji su se okupili po navici ranojutarnjeg iščekivanja na vreli Hasipijev kruh, kako se međusobno žestoko psuju.

Bili su u najrazličitijim uniformama - od onih s crvenom zvijezdom s pet krakova i onih s trobojkom srbije sa skinutom zvijezdom do onih s dvoglavim orlom i onih s lubanjom i dvije ukrštene ljudske kosti po kapama.

Važnost oznaka nalagala im je, valjda, da galame i u međusobnom općenju, te je starac mogao razabrati svaku riječ:

- Potrovao bi nas. Bolje je što su naši njega priklali!

- Otrovao ne otrovao, moglo ga se kontrolirati, a ovako nam je jesti gnecavi 'leb iz parne pekare!

- Pazi, štitiš Šiptare. Pazi se šta govoriš!

- Tako je! Nastupa kontrarevolucionarno spram događanja našeg naroda!

- Ne kažem, neka su ga ubili, ali kažem - njegov 'lebac...

- Ti se, druže, nisi pripravio da tri godine jedeš korenje, nego bi da ti Šiptar i dalje peče somune.

- Jebo te Šiptar!

- Jebo ja tebi mater!

- Sramota, braćo! Svađamo se zbog jednog zaklanog islamca, sada, kada nam je najpotrebnije jedinstvo misli i akcije. Svi za jednoga, jedan za sve.

- Ja ga ne branim. Neka ste ga. Neka su ga. Mislim, naši. Samo sam mislio...

- Mislio si ti, moj kurac si ti mislio. Zar ne vidiš da nam se neprijatelj podsmehuje!

Tako i skrenuše razgovor na starog Kaplan-bega, kojem nije bilo ni do čega, najmanje do podsmijeha. Samo je bio pozastao. Prvo, da utvrdi radi li ili ne radi pekara. Pa da odahne prije nego što nastavi ka parnoj pekari.

U ruci mu je još bio novac, pripremljen za plaćanje štruce kruha. Čitav smotani svježanj novčanica.

- Što će tebi novac?!

- Za kruh...

- Jebo ti kruh sve živo i mrtvo!

- Tako je, kolega! Treba neprijatelja naučiti pameti! Na teritoriji naše države 'leb naziva kruvom!

- Pa, sunce li ti jebem žarko!

- Daj taj novac ovamo. Što će tebi novac kad u ovoj državi neće više biti kruva, 'lebac ti jebem!

- To je od moje mirovine. Polovica moje mirovine. Četiri milijarde dinara za kilu kruha u ovoj državi...

Puče šamar. Starca odalami onaj koji je tražio novac. A i ote mu ga.

- Što će ti njegov novac!?

- A, braniš ga, je li? Prvo Šiptara, pa njega? Trebalo bi tebe, bre, lepo streljati! Ja ću te streljati! Neka neprijatelj umre sa saznanjem o našem jedinstvu!

Izvuče pištolj i repetira ga.

- Sramota, braćo! Svađamo se zbog jednog starog islamca! Ne smemo dozvoliti da takvome učinimo na dobro i prolevamo našu časnu krvcu.

- Ne kažem da bi' ga branio, nego kažem: šta će nam njegove pare.

- Nisu, bre, njegove! To su srpske pare, jugoslovenski dinari.

- E, jebiga!

- Jebo ja tebi mater!

- Sramota braćo! Svađamo se zbog jednog islamca!

- Vratite vi meni polovicu moje mirovine...

- Evo ti je, jebala te ona! Svakako ti je zadnja! I da te ja, tebe, namesto ovoga moga brata srbina, da te sada ne ubijem, zadnja ti je. I da ostaneš živ, nejma ti više penzije! Jebo vas Tito koji je dopustio da i vi dobijate penzije!

Debeli svježanj zgužvanih novčanica, odbrojanih za štrucu kruha, nađe se na trotoaru. Starac se prisage i pokupi svoje, pa se usporeno, onako kako je već jedino i mogao koračati, izvuče iz halabuke, te zaputi nazad. Nije produžio ka parnoj pekari, nego se naumio vratiti svojoj kući.

Usput ga, ispred trafike u kojoj je radio, unutra svrati Isak Roth. I sam je poranio, bojeći se da tog jutra možda i neće kasniti beogradska štampa, a sarajevska i zagrebačka ionako su se prestale primati ima već petnaesti dan. Pa ako bi novine prije njega bile na kiosku, raznijeli bi ih iz paketa. Ili bi se na njeg razbijesnile pijane drkadžije iz komande što njima nije ostavio primjerke. Pogotovo što već treći dan iščekuju da se u prijestolničkoj štampi pojave opširni izvještaji o njihovim

najnovijim herojstvima nad golorukim civilima po muslimanskim selima i uspješnom privođenju kraju akcije etničkog čišćenja grada. Važne su to stvari, pa bi, pripišu li mu kakvu grešku, Rothu, iako je Jevrejin, mogla glava odletjeti.

Dobri moj, Kaplan-beže. Gledam te i jučer što su ti počinili. A vidim i od jutra. Računao sam da ćeš i jutros izići, pa sam ti donio kapu...

- Što bih drugo? Kuća stoji na ženi, ali smo se opraznili s hranom. Nestalo brašna. Što će moja Ćerima? Ne može se bez kruha. Jedna štruca, dosta nama dvome i za deset dana. Ili za pet, dok se ne ubajati. Nama je dovoljno kao ptici. Pokoja mrva. Ne mogu Ćerima-hanumu ispustiti iz kuće na ovakvo nevrijeme... - pravdao se starac.

- Nego sam ti ja donio ovaj kačket. Računao sam da ćeš opet izići napolje. Računao sam da si naviknut na kapu, pa, velim, i kačket je kapa. Uzmi.

- Navikao sam na ovu moju.

- Zbog te će te ubiti!

- Zar zbog francuske kape, oni?

- Oni. Zbog te kape.

- Tako, veliš?

- Tako.

- Dobro.

- Hvala ti što si me poslušao.

- Nejma na čemu. Ja se tebi trebam zahvaliti... - kaza starac i odmahnu rukom, ali na način kako se pokretom izražava prijateljstvo, te krenu, s kačketom na glavi, nesigurnim koračićima, ali s još odlučnijom mišlju da se što prije domogne kuće i supruge. I predloži joj što je namislio...

- Znaš li što je, moja Ćerima? Donijeću ja kruh, nemoj se ti brinuti. Ali, znaš li ti što je, moja Ćerima? Nejma nama života. Nejma. Nejma, i gotovo. Zato sam ja, lijepo, smislio - da se mi njima dobrovoljno prijavimo da nas ubiju. Otići ću u njihovu komandu i izložiti im našu želju.

Starac je govorio polahko. Još sporije nego uobičajeno. Osluškujući iza svake riječi hoće li ga Ćerima-hanuma prekinuti. Ali je ona, iako mu je u zadnjih tridesetak godina upadala u riječ za svaku sitnicu, šutjela. Dugo i nakon što je on svoje završio, pa se starcu učini da je stekao podršku.

- Nemoj! - kaza mu, već sigurna da neće još ništa dodati i da samo čeka na njen pristanak. - Nemoj! Uvijek sam te slušala. Sam znaš. Ali, ne idi. Možda će se naći bolje rješenje. Sjedi. Nikud ne mrdaj!

- A kruh? - progovori starac nakon duge pauze, ophrvan mislima, već i smetnuvši s uma što je ženi predlagao.

- Kruh? Kruh je drugo. Ako već ne možeš strpiti, ako misliš da ćeš se živ vratiti, ako nejmaš prečeg posla... Ali ti je bolje, sjedi gdje si!

- E, ne može tako, moja Ćerima. Žena jeste pravi temelj na kojem se kuća zasniva i stoji. Jeste. Ali je i moje da ti makar kruh osiguram. Ovo je kuća koja nije nikad, nikad za nikad, koja nije dotle spala da bude bez kruha...

- De, Boga ti... - kaza hanuma i stade činiti pokrete snebivanja, previjajući se u struku, što se već više nije odnosilo na njenog muža, nego se iščudivala nad stanjem u koje su i njih dvoje i čitava im Bosna zapali.

Ali, nekoliko sati kasnije, opet se starca moglo vidjeti kako se primiče svojoj kući. Teturao se, s čitavim kačketom na glavi i razderanim mantilom, stišćući pod miškom uprljanu i razlomljenu štrucu kruha iz parne pekare, sav okrvavljen. I, umjesto da se navali po teškim kanatima i pokuša ući u avliju, zakrenu se, na-des-no-krug, tromo, poput navijene mehaničke igračke, i nastavi hodnju još otežalijim iskoračajićima.

I zbog novih rana na tijelu, zadobijenih na putu do parne pekare i natrag, i zbog novih rana pridodatih isakaćenoj duši, ali najviše zbog teške odluke koju je donio, tek: starac se na jedvite jade dovuče do zgrade koju je izgradila Austro-Ugarska i tu smjestila sjedište općine, te joj nove vlasti samo pro-

duživale namjenu. Ali je sada na njoj stajala velika tabla, s koje su drečala plava ćirilična slova: srpska komanda mesta.

I uđe.

Nije obraćao pažnju na mnogobrojne naoružane portire. Oni se, u raznim uniformama i s najrazličitijim simbolima četništva, nisu smjestili samo u portirnici. Bilo ih je i za đačkim klupama po hodnicima. I po samim klupama za čekanje. Niti su i oni njega primjećivali. Smatrali su se međusobno nevažnima. I on njih. I oni njega. Tako starac i otvori tapecirana vrata, iza kojih je još koliko jučer - ali ima tome, Boga mi, petnaesti dan - sjedio njegov bratić Alosman, allahrahmeteile, zaklan na radnom mjestu predsjednika Skupštine općine, u ovoj istoj fotelji, u kojoj se sada raskomotio đilkoš s umazanom bradom. Prepoznao ga je i još se više svemu začudio, ali postao još odlučniji u tome što je naumio.

- Ja sam došao...

- Sedi! - dreknu đilkoš, a Kaplan-begu sinu da i ovaj galami i govori ekavski, iako taj isti, koliko još dvadesetak dana unazad, ni za živu glavu ne bi progovorio riječ »sedi«, nego je i nju izgovarao onako kako mu je od Boga zapovijeđeno i od majke naučeno[4].

---

4 **Da li je takvo, prekonoćno prelaženje srba iz Bosne i na ekavski izgovor trebalo biti posljednji udarac bošnjaštvu ili će se, ipak i kad-tad, ustrojiti posebna bosanska nacija svih njenih žitelja? Ništa poslije od ostalih naroda na Balkanu, uglavnom umnogome i prije njih, u Bosni je počela sazrijevati nacionalna svijest. Patarenski stećci i dugo postojanje Bosanske Države. Potom, bošnjački jezik alhamijado pjesnika i bune domaćeg stanovništva islamske vjeroispovijedi za bosansku samostalnost unutar granica Osmanlijskog Imperija. I velika bosanska buna, pod vodstvom Husein-bega Gradaščevića u prvoj polovici devetnaestog stoljeća (vojska ovog plemića je, uzgred rečeno i za razliku od srpske vojske, porazila tursku vojsku čak na Kosovu), opet je sjajan dokaz o prisutnosti svih elemenata koji čine naciju. Pokazivano je to i snažnim otporom ovdašnjih ljudi, posebice muslimanskog stanovništva anektiranju Bosne u sastav Austro-Ugarske Monarhije. Može li se zabranjivati nešto što ne postoji? To će poslije svom snagom činiti beogradski režimi, čiji je jedinstveni program o stvaranju velike srbije mogao postojati samo ako bi pravoslavni narodi Bosne i Hrvatske prihvatili religijsku opredijeljenost kao nacionalnu pripadnost srpstvu. To je, dakako, odgovaralo i Hrvatskoj, koja je, također na račun Bosne i njenih katolika, zasnivala proširenje svojih granica. Tako je osujećeno postojanje nacionalnog programa svog bosanskog stanovništva. I time što je, krajem šezdesetih godina, rođenim Bosancima islamske vjeroispovijedi nametnuto kao nacionalno ime ono koje određuje pripadnost religiji: samo Muslimani. U međuvremenu su, i u samom jezičkom smislu, termini Bošnjak, bošnjački, bošnjaštvo učinjeni gramatički i pravopisno nevaljanim, tako da se, sve u svemu, i desilo da suvremene izraze Bosanac i bosanski, koji vode podrijetlo samo od prastare nam Bosne, sada, u ovom ratu, brane uglavnom Bosanci muslimanske vjere, umnogome odviknuti i od te svoje religije, vlastitog jezika, nasljeđa svoje stare države, bogate historije, posebne kulture i umjetnosti, te nije ni čudno što smo i sami Bošnjaci u ovom, nametnutom ratu više nego dezorijentirani, i to u svakom pogledu, a ne samo političkom. I, koliko nas god u ovom ratu bilo zaklanih, svirepo osakaćenih, najmučkije osramoćenih i materijalno totalno uništenih, u svijet je počela pristizati i istina o hrabrosti i istrajnosti ovog malog, odveć osamljenog naroda u obrani svoje Bosne i osvajanju onoga što smo nepovratno bili izgubili - identiteta, što je neophodno za**

opstanak Bosne i što je slutnja za nastanak iskidanog kontinuiteta bošnjaštva.

Starac o tome, naravno, nije razmišljao u kabinetu zapovjednika srpske komande mesta. Ali i jeste, čim mu je uši parala nespretna ekavica njegovog dojučer pritajenog komšije, odnosno susjeda, koji se, kao odjednom, pretvorio samo u goropadnog, i bivšeg, suseda.

- Sjedi, sjeo sam... - kaza Kaplan-beg.

- Hoćeš li reći, pardon: 'oćeš da kažeš - seo sam! - reče zapovjednik, svojevremeno školovan u Sarajevu za profesora materinskog jezika, a njegovo ispuštanje glasa »h« izgledalo je manje neobično jer su ga bosanski pravoslavci još po ranijem zadatku počeli osjećati kao muslimansko i masovno ga izbacivali tamo gdje je od iskona u izgovoru i ubacivali tamo gdje ga nikad nije bilo, ali ga i definitivno potiskujući iz pravopisnih priručnika i zvaničnih rječnika.

- Ja sam došao da se dobrovoljno prijavimo da moja Ćerima-hanuma i ja, kao njezin muž i staratelj, primimo pravoslavlje... - izreče u jednom dahu starac.

- Dobro nam došao, Kaplane. Dobro je što si došao. Već bi moji poslali po tebe. Upravo sam potpisao spisak. Istina, ne bi bilo potrebe da dolaziš u moj kabinet. Drugi bi to s tobom obavili. Ali, kad si već tu! I kad je taj spisak tu. Imaš i ti na njemu. Red je bio, je li, da makar pročitam spisak. Pre nego ga potpišem. I tvoje sam ime zapamtio. Kako ne bih bivšeg starosedioca! Pa, kad si već tu! Evo, ovde se ti lepo... A jesi li ti, Kaplane, pismen čovek?

- Mene su, gospodine, u ranoj mladosti podučavali privatni učitelji i znao sam pisati i računati prije nego što je ocu stigao poziv za moj upis u redovnu školu...

- Eto, vidiš. Dobro je da si pismen. Evo, ovde, potpiši!

- Za pravoslavlje...

- Za tvoju bivšu kuću.

- Kuću!?

- Da je se dobrovoljno odričeš u korist republike srpske u zamenu za istu kuću... - i zapovjednik očima preleti spisak, pa iznad ispruženog kažiprsta pročita: - Za kuću Srbina Petra Petrovića, u Gračanici.

- Gospodine, ja sam starac, nagluh, dobro ne čujem. Možda ni vi niste dobro mene čuli. Ja sam izrazio dobrovoljnu želju da se moja Ćerima-hanuma i ja prepišemo...

- Tvoja kuća, ona nama treba. Sve je pošteno. U sekretarijatu za pravne delatnosti dobićeš napismeni pristanak Petra Petrovića, srbina iz Gračanice. On je ovdje već dvadeset dana. Došao je, kao i ostali naši, na vreme, da na licu mesta dočeka sudbinu. I još čeka na kuću. Većina je izvršila useljavanje u kuće odbeglih, proteranih i kažnjenih Muslimana. Njemu je određena tvoja kuća. Ali ti i još neki kao da biste i dalje da čekate.

- Ali... ja...

- Nisam ja nikakav Alija! Ako nećeš lepom, hoćeš kako mi hoćemo. Nejma više: hoćeš-nećeš. Straža! Vodite ga!

Nisu ga odveli. Morali su ga iznijeti na rukama pred zgradu. I, to je jedina počast koju je od nove vlasti doživio nepreobraćeni pravoslavac Kaplan-beg. Kući se gegao još mučnije nego što je odmicao u suprotnom smijeru. To više i nije bio hod. Niti posrtanje. Ni teturanje. Ništa. Tek mukotrpni pokušaji pukog pomicanja ogoljele duše, koja samo što nije napustila nesretno tijelo. Dotucao ga je strah: što ako Ćerima dozna da ih je htio pokrstiti? Čuće se, raščuti. Shvatiće i ona sama jer uvijek zna kad on nešto zapetlja.

»Šta? Šta? Šta?! Ništa. Znala bi da sam to smislio da bih okušao posljednju nadu da smrt dočekamo kao ljudi, a do tada će i srpska država propasti, i ova što je krpe po Bosni ona iz srbije, propasti, pa ćemo moći, oboje, umrijeti na miru. Ili, ako bismo i umrli prije, umrli bi s kelimei-šehadetom na usnama. Izgovarali u sebi te riječi s kojima treba umrijeti svaki Musliman. Srcem vjerovali i jezikom očitovali da je Allah je-

dini bog i da je Muhammed njegov rob i njegov poslanik. Neka bi oni, pravoslavci, mislili što god hoće, nas dvoje bi umrli kao pravi ljudi. Ne mogu nam zaviriti u dušu. Ne mogu znati šta u sebi izgovaramo i dok nam se usne ne pomiču. Nama naša vjera, njima njihova vjera. U vjeri nejma prisile...«

Ali se bojao, strahovito se plašio da njegova Ćerima-hanuma ne nasluti što je bio naumio.

Uz svoju suprugu zatekao je nepoznatu ženu, koja je dvorila, ali se i ponašala kao da je već gospodarica. Rekla je da je vjenčana žena Petra Petrovića, da možda Petar Petrović postoji i u Gračanici, da možda takav Petar Petrović u Gračanici ima i kuću na svoje ime, ali da njen Petar Petrović i ona nisu iz Gračanice i da imaju dokumente na posjedovanje kuće Petra Petrovića u Gračanici, i da je zamjena kuća zakonita, i da je više od toga, jer je rat, i da u ratu nitko ne vodi računa još i o zakonima, ali da je njihova razmjena po svim pravilima međunarodnog prava i Ujedinjenih nacija.

Pomislio je kako bi trebalo izgrditi Ćerima-hanumu što je nepoznatu osobu upustila u kuću i zašto joj je dopustla da se raskomoti umjesto da joj prstom lijeve ruke, nehajno i odlučno, pokaže izlaz na vrata, ali se s bolom prisjećao da se u zadnjih tridesetak godina njega ništa ne pita, niti se išta njegovo uzima zaozbiljno. A kad bi se dosjetio da je sada rat, i da je sve drukčije, pa i on da mora sve preuzeti pod svoju komandu, obuzimao ga je onaj strah - da Ćerima ne zapazi njegovo šeprtljenje.

- Ali, kruh, Kaplan-beže? - zapita ga ona.

- Jesam! Nabavio sam! - javi se ohrabreni starac.

- A, gdje ti je? - pitala, je uviđajući da opet nešto petlja.

Starac se maši pod mišku. Pa drugom rukom pod drugu. Dok mu se obje ruke, nemoćno, ne opustiše niz iscijepani mantil.

Ali, Ćerima-hanuma je šutjela. Dobro je znao da ona opet iščekuje da bi on dovršio što se ima doreći. Zato se starac i sam odluči na pitanje:

- Što nam bi s kruhom?Ali toliko nečujno da nije znao da li ga je Ćerima-hanuma i mogla čuti. Toliko nečujno da se ne bi smio zakleti da je išta i izgovorio.

- Kruha se i nađe. Ali, voda? Gdje li će nam biti nafaka vodu piti[5]... - kaza Ćerima-hanuma i pritisnu palcem i kažiprstom po očima, pa ostade podnimljena u gluhi akšamski nevakat.

---

5 Starog Kaplan-bega sreo sam daleko od Bosne. Čak u Europi. Starac mi je, zagledan u more, s mislima o dalekim vodama rijeka Bosne, dorekao pripovijedanje: A ja sam, tamo, u našoj Bosni, vidio da nejma nama života. Naći će oni nas i nakraj svijeta. Ili će nas, gdje god mi bili, ove države koje su nas primile na kruh, njima isporučiti. Ili će nas utopiti u sebe. Usisati. I mi nećemo shvatiti da nas nejma ni kad nas nestane. Kad-tad. Ali će brzo. Možda ja i ne zapamtim, moje je od danas do sutra, a Bosna nije od jučer. Oni su svoji. Križari. Ovo je njihova urota. Kako s njima vodu piti? Zato ja nikud neću. Nigdje više neću htjeti. Osim u svoju Bosnu. Ali samo na svoje. Ili ću se po venama. I pustiti je. Da isteče. Krv. Samo s njima, onima tamo, koji su me dovde dotjerali, s njima neću. Da nam opet lažu. I ulaguju se. Da nama bude nelagodno zbog njihove sramote. Pa im pustimo, ili nas natjeraju, da izjednače svoju s našom krivicom. Pa da se opet volimo, bratimo i kumimo. Dok nam se opet pod kožu ne podvuku i dok nam ga konačno ne zavuku. Nož pod grlo. A meni veli moja Ćerima: »Nemoj! Možda će se naći bolje rješenje«. Ali, Boga mi, ne znam. Ne znam da li da joj opet povjerujem.

Bilješka o piscu

Isnam Taljić, bošnjački književnik neponovljivog stila, u kom se prožimaju bosanska muslimanska tradicija i suvremeni pripovjedački izraz, rođen je u Vlasenici 1954. godine.

Odgovarajući *knjigom na rat,* ali i kao reakcija na publikacije koje su se preko noći pojavljivale, Taljić je, u junu 1993. godine, objavio knjigu proze *Nema nama života bez Bosne,* što je bilo prvo literarno svjedočanstvo o ratu protiv Bosne. To je, kako ističe autor, i dug i obaveza bošnjačkog pisca, ali je ta knjiga, kako je zapisano, i podvig i veliki doprinos pobjedi Bosne, suglasno Kur'anskom načelu o poređenju kapi mastila i krvi šehida.

U međuvremenu mu je, u biblioteci *Egzil,* čiji se primjerci besplatno dijele muhadžirima, objavljen *kratki roman o ratu protiv Bosne - Tigar.*

Knjigu *Muhadžiri* sačinjavaju 24 proze, razvrstane u pet poglavlja, koja, svako za sebe, predstavlja poseban književni rukopis, za zajedničkim pretakanjem rata i exsodusa Bošnjaka.

Osim ove tri *ratne,* Isnam Taljić je, prije rata, objavio šest knjiga: tri romana, dvije zbirke pripovijedaka i knjigu reportaža. U okupiranoj Vlasenici, uza sve ostalo, nepovratno su mu nestale i tri knjige u tipkopisu, te značajan broj rukopisa.

Shodno jedinom mogućem rezonu da u ratu kakav je ovaj koji se vodi protiv Bosne i njenih Muslimana ne može biti neopredijeljenih i da se i književnici iz ovog naroda moraju staviti na njegovu stranu, Taljić, uz literarno obraćanje, djeluje i kao novinar, a urednik je u *nacionalnom sedmičnom listu Ljiljan.*

SADRŽAJ

Sram 7
Putovanje prije smrti 11
Travka 15
Dužnica 19

Papagaj Bibi, ponavljanje tragedije Muslimana u Bosni, sa fus-notom na ovom naslovu 25
Pitomo meso divljih golubova, Zimske olimpijske igre Sarajevo 84 - dva ciklusa poslije 31
Pripovijest o konzervama, s digresijom o đačkoj knjižici i diskrecijom adrese u izbjeglištvu 37
Nemirni san, s nadom da će se rat završiti bez majčinog krika 45

Fesić petica 53
Krompiruša 55
Vidjela sam svoje zlo 57
Jesi li mi živa? 59
Bosna leti u nebo 63
Djevojkama nejma tko da piše 65
Stani, Strahinja! 67
Hana na proputovanju 69
Lijepa smrt 71
Crna žena iz tunela 75
Sretnija Nova 1415! 79

Tri jetrve bez svekrve 85
Jelde, mama... 93
Ovo se ja ne predajem 103
Putovanje u Ljubljanu 109

Tigar, mali roman o ratu protiv Bosne
Kruh 121
Biserje 130
Kruh 139

Bilješka o piscu 150

Izdavač:
TGT JUKA, d.o.o.
LJUBLJANA
Za izdavača:
Jusuf BULJUBAŠIĆ

Urednik:
Ferid BIJELIĆ

Recenzenti:
Zilhad KLJUČANIN
Džemaludin LATIĆ

Korektor:
Zijada TALJIĆ

Ilustracije:
Huršid DRAGANOVIĆ
(crtano u logoru Manjača)

Fotografije:
nacionalni sedmični list
LJILJAN

Grafička priprema:
Atelje ANTOLIN

Tisak i povez:
Mišmaš, ŠMARJE-SAP

Bosna-Slovenija, 1994

UN H C
VISOKI KOMESARIJAT ZA
J